

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

HADİS LİTERATÜRÜNDE KİTÂBÜ'L-AHLÂKLAR

Sermin TOPRAK

Danışman

Yrd. Doç. Dr. Abdülkadir PALABIYIK

İzmir – 2006

YEMİN METNİ

Yüksek lisans Tezi olarak sunduğum “**Hadîs Literatüründe Kitâbü’l-Ahlâklar**” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

...../...../.....

Sermin TOPRAK

YÜKSEK LİSANS TEZ SINAV TUTANAĞI

Öğrencinin

Adı ve Soyadı : Sermin TOPRAK
Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Programı : Hadis Programı
Tez Konusu : Hadis Literatüründe Kitâbü'l-Ahlâklar
Sınav Tarihi ve Saati:

Yukarıda kimlik bilgileri belirtilen öğrenci Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün tarih ve Sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından Lisansüstü Yönetmeliğinin 18.maddesi gereğince yüksek lisans tez sınavına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini dakikalık süre içinde savunmasından sonra jüri üyelerince gerek tez konusu gerekse tezin dayanağı olan Anabilim dallarından sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI	☐	OY BİRLİĞİ ile	☐
DÜZELTME	☐	OY ÇOKLUĞU	☐
RED edilmesine	☐	ile karar verilmiştir.	

Jüri teşkil edilmediği için sınav yapılamamıştır.
Öğrenci sınava gelmemiştir.

☐***
☐**

* Bu halde adaya 3 ay süre verilir.

** Bu halde adayın kaydı silinir.

*** Bu halde sınav için yeni bir tarih belirlenir.

Tez burs, ödül veya teşvik programlarına (Tüba, Fullbright vb.) aday olabilir.
Tez mevcut hali ile basılabilir.
Tez gözden geçirildikten sonra basılabilir.
Tezin basımı gerekliliği yoktur.

Evet
☐
☐
☐
☐

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

.....	☐ Başarılı	☐ Düzeltme	☐ Red
.....	☐ Başarılı	☐ Düzeltme	☐ Red
.....	☐ Başarılı	☐ Düzeltme	☐ Red

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ
TEZ VERİ FORMU

Tez No:

Konu Kodu:

Üniv. Kodu

Not: Bu bölüm merkezimiz tarafından doldurulacaktır.

Tez Yazarının

Soyadı: **TOPRAK**

Adı: **Sermin**

Tezin Türkçe Adı: “Hadîs Literatüründe Kitâbü’l-Ahlâklar”

Tezin Yabancı Dildeki Adı: “Kitâb al-Akhlâqs in the Hadith Literature”

Tezin Yapıldığı

Üniversite: Dokuz Eylül

Enstitü: Sosyal Bilimler

Yıl: 2006

Diğer Kuruluşlar:

Tezin Türü:

Yüksek Lisans:

Dili

: Türkçe

Doktora:

Sayfa Sayısı

: X + 94

Tıpta Uzmanlık:

Referans Sayısı: 299

Sanatta Yeterlilik:

Tez Danışmanı:

Yrd. Doç. Dr. Abdülkadir PALABIYIK

Türkçe Anahtar Kelimeler:

1. Hadis
2. Ahlâk
3. Zühd
4. Edeb
5. Kitâbü’l-Ahlâk

İngilizce Anahtar Kelimeler:

1. Hadith
2. Ethics
3. Monasticism
4. Moral
5. Kitab al-Akhlâq

Tarih:

İmza :

Tezimin Erişim Sayfasında Yayınlanmasını İstiyorum Evet

Hayır

ÖZET
Yüksek lisans Tezi
Hadis Literatüründe Kitâbü'l-Ahlâklar
Sermin TOPRAK
Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Hadis Programı

Tezimiz, tasnif devrinden itibaren hadis kitapları içinde kendisine yer bulan Kitâbü'l-Ahlâklar'ın yerini keşfetmeyi ve onları şekil, muhteva, kompozisyon, tasnif ve tarihî değerleri açısından incelemeyi amaçlamaktadır.

Hadis ve sünnet, bir bilgi kaynağı olarak, Peygamber döneminde pratik değerini kazanmıştır. Bu dönemde, sistematik değer sınırlaması ya da bilgi ve ahlaki tasnif eden bir anlayışa rastlamak mümkün değildir. Bu bağlamda, yine de, hadis ve sünnet günlük hayatta, hem birey hem de toplum için vazgeçilmez değer addedilmiştir.

Buradan hareketle, araştırmamız üç bölüm şeklinde ele alındı.

Birinci Bölümde; araştırmamızın kavramlarını açık kılmak adına, biz, teze dair terimlerin kavramsal analizini yaparak çalışmamıza yön vermeyi amaçladık.

İkinci Bölümde; Kitâbü'l-Ahlâkları bütün olarak bir arada görmek için, ulaşabildiğimiz Ahlâk kitaplarını elden geldiğince kronolojik olarak listeledik.

Üçüncü Bölüm'de; bu araştırmanın pratik sonuçlarını gözlemlemek için, Buhârî'nin el-Edebü'l-Müfred'i İbn Ebî Dünya'nın Mekârimü'l-Ahlâk'ı, Ebû Şeyh İbn Hayyân'ın Ahlâk'un-Nebî ve Âdâbuhu adlı eseri, Beyhakî'nın ez-Zühdü'l-Kebîr'ini örnek olması açısından inceleyip değerlendirdik.

Anahtar Kelimeler: 1. Hadis 2. Ahlâk 3. Zühd 4. Edeb 5. Kitâbü'l-Ahlâk.

ABSTRACT
Yüksek lisans Tezi
Kitâb al-Akhlâqs in the Hadith Literature
Sermin TOPRAK
Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Hadis Programı

Türk İslam Edebiyatı ProgramıOur thesis is aimed at discovering the place of Kitâb al-Akhlâqs on Hadith Literature which could be firstly seen in the beginnings of the compilation stage, and examining them in terms of their form, content, composition, classification, and historical values.

It is well known that hadith and tradition (Sunnah), as a source of knowledge, had a practical value in the age of the Prophet. In that period, there is impossible to find any systematical value limitation or classification for knowledge and ethics. Within this context, hadith formed the important part of religious knowledge, and was considered of value that should be applied to the daily life, both for individuals and for society.

At that point, the thesis is divided into three main sections.

In the first section; we was establish a conceptual analysis of the terms which was related to this study to make our concepts clear.

In the second section; in order to see Kitab al-Akhlâqs wholly, we were listed chronoligally all akhlâq books that we have fasten down.

In the third section; in order to take into account the practical results of this study, we have rewieved Bukhari (d. 256)'s al-Adab al-Mufred, Ibn Abi al-Dunyâ (d. 281/894)'s, Makarim al-Akhlâq, Ebu'sh-Shaykh İbn Hayyan (d. 369/981)'s Ahlaq'un-Nabî we Adabuhu, Bayhakî (d. 458/1066)'s ez-Zuhd al Kebîr.

Key Words: 1. Hadith 2. Ethics 3. Monasticism 4. Moral 5. Kitab al-Akhlâq.

ÖNSÖZ

İnsanların arasından bir insanın, insanlığa gönderilmesini, insanlar garipsemiş olsa da, O, ısrarla, “ben, sadece bir beşerim” demişti. Çünkü, hayatı onlara en güzel anlatacak, ve onlarla empati kuracak yine oydu. İnsanüstü olamazdı, olmamalıydı da. Dolayısıyla, bu din, yaşamın, yaşamanın dini olacaktı. Bu sebeple, Hz. Peygamber, Allah’ın bize uymasını emrettiği prensipleri günlük hayatında uygulamaya geçirmiş, ve bize mücerred anlamlı âyetleri, sünnetleriyle müşahhas hâle getirmiştir. Bunun içindir ki, tüm müslüman ve müminler, bütün hâl ve hareketlerinde O’nu örnek almaya çalışmışlar, dînî olsun dünyevî olsun karşılaştıkları problemlere hal çâreleri ararken, ilkin Kur’an-ı Kerîm’den sonra da Hadîs-i Şerîfler’den medet ummuşlardır.

İslâm’da; ahlâk, edeb, âdâb-ı muaşeret ve zerafet üzere yaşamın ilke ve kurallarının ilk kaynağı Kur’ân olmakla beraber, onu bizzat tatbik eden, müşahhas hale getiren ve yaşanabilir bir hayat tarzına dönüştüren Hazret-i Peygamber’dir. O’nun hayatı, Kur’ân’ın tatbikinden ibarettir. Hz. Ayşe’nin deyiimiyle, “O’nun ahlâkı, Kur’an’ın ahlâkı idi” ve “O, insanlar arasında ahlâkı en güzel olan idi”. O, bunu; “Ben ahlâkın güzelliklerini tamamlamak için gönderildim” sözüyle ifade etmektedir.

Hakikaten, bu anlamda, İslâmî ahlâk, edeb ve âdâb-ı muaşeretin yegâne kaynağı Hadîs-i Şerîfler’dir. Bundan dolayı da, sözkonusu alanlarla ilgili ilk kaynaklar hadis mecmûalarıdır. Bu bağlamda, biz de, “Hadîs Literatürü’nde Kitâbü’l-Ahlâklar” adlı çalışmamızla, bu kavramlar etrafında teşekkül eden ve gelişen ve zamanla çemberini bir hayli genişleten bu eser türlerini, bir tez sınırları içinde ele almaya karar verdik.

Tezin adının belirlenmesinde, içeriğinin oluşmasında büyük emeği geçen danışman Hocam Yrd. Doç. Dr. Abdülkadir PALABIYIK’a ve Dr. Mehmet Sait TOPRAK’a teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca yazım aşamasında yardımlarını esirgemeyen Sokol BRAHAJ’a müteşekkir olduğumu belirtmek isterim.

Sermin TOPRAK

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ.....	II
YÜKSEK LİSANS TEZ SINAV TUTANAĞI.....	III
Y.Ö.K. DOKÜMANTASYON MERKEZİ TEZ VERİ FORMU....	IV
ÖZET.....	V
ABSTRACT.....	VI
ÖNSÖZ.....	VII
İÇİNDEKİLER.....	VIII
KISALTMALAR.....	X

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ.....	1
II. ARAŞTIRMANIN AMACI, HEDEFİ VE SINIRLARI.....	2
III. ARAŞTIRMANIN PLÂNI VE YÖNTEMİ.....	2

BİRİNCİ BÖLÜM

HADİS LİTERATÜRÜNDE KİTÂBÜ'L-AHLÂKLAR

I. KAVRAM ANALİZ-SENTEZİ.....	3
A. Ahlâk.....	3
B. Edeb.....	8
C. Âdâb.....	12
D. Zühd.....	13
E. Rekâik.....	15
F. Birr.....	15
II. KİTÂBÜ'L-AHLÂKLARIN TEŞEKKÜLÜNE ZEMİN HAZIRLAYAN ÂMİLLER.....	18
III. KİTÂBÜ'L-AHLÂKLARIN KONULARI.....	22

İKİNCİ BÖLÜM

HADİS LİTERATÜRÜNDE MÜSTAKİL OLARAK KALEME ALINAN KİTÂBÜ'L-AHLÂKLAR

A. Müstakil Ahlâk Kitapları.....	26
B. Müstakil Zühd Kitapları.....	27
C. Hadis Kitapları İçinde Yer Alan Ahlâk Bahisleri	41
D. Değerlendirme.....	45

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KİTÂBÜ'L-AHLÂKLARIN ŞEKİL VE METOD ÖZELLİKLERİ

A.Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâ'îl el-Buhârî ve el-Edebü'l-Müfred'i.....	47
B. İbn Ebî'd-Dünyâ ve 'Mekârim'ül-Ahlâk'ı	70
C. Ebû's-Şeyh ibn Hayyân'ın "Ahlâk'un-Nebî ve Âdâbuhû" adlı eseri.....	73
D. Beyhakî'nin"ez-Zühdü'l-Kebîr"i.....	80
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME.....	85
BİBLİYOGRAFYA.....	87

KISALTMALAR

A.g.e.	: Adı geçen eser
A.g.m.	: Adı geçen makâle
A.mlf.	: Aynı müellif
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: bin, ibn
Bkz.	: Bakınız
bl.	: Bölümü
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DEÜ	: Dokuz Eylül Üniversitesi
DEÜİFD	: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
GAL	: Geschichte der Arabischen Litteratur (Brockelmann)
GAS	: Geschichte des Arabischen Schrifttums (Fuat Sezgin)
h.	: Hicrî
Haz.	: Hazırlayan
HTD	: Hadis Tetkikleri Dergisi
Hız.	: Hazreti
İA.	: Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
Krş.	: Karşılaştırınız
Ktp.	: Kütüphanesi
MÜİFD	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
MÜİFV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
Nşr.	: Neşreden
Nu	: Numara
ö.	: Ölümü
s.	: Sayfa
S	: Sayı
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
TDAY	: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı
Thk.	: Tahkik eden
Trc.	: Tercüme eden
Trz.	: Tarihsiz
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı
vr.	: Varak
vs.	: Ve sâire
Yay.	: Yayınları

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ

Araştırmamız, Hadis Literatürü içinde hicrî II. asırdan itibaren gelişmeye başlayan ve bir konunun müstakil olarak bir kitâb'da¹ ele alındığı Ahlâk'a dair eserler² ile Kütüb-i Sitte gibi meşhur hadis mecmûları içerisinde; Kitâbü Hüsni'l-Huluk,³ Kitâbü'l-Edeb,⁴ Kitâbü'l-Âdâb,⁵ Kitâbü'z-Zühd,⁶ Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik,⁷ Kitâbü'r-Rikâk⁸ gibi adlar altında ana konuları (Kitâb) muhtevâ, tertîb ve tasnîfleri açısından değerlendirmek olacaktır. Örnekleme yapılacak hadis mecmûalarının, bu anlamda, ana konularının (kitabların) yeniden bir kritiği yapılarak, Hadis Literatürü'nde Kitâbü'l-Ahlâklar'ın ele aldığı ortak temel konular ve ayrıldığı konular değerlendirilecektir.

Araştırma, sadece ahlâkî hadisleri ihtivâ eden eserleri bir araya getirmekle kalmayıp, aynı zamanda onların muhtevalarını, tasnîf şekillerini ve müelliflerini dönemleri açısından bir değerlendirmeye tabi tutması yönüyle, diğer hadis literatür çalışmalarından farklı bir öneme hâizdir.

¹ Hadis literatüründe “Kitâb” kavramının geniş bir yorumu için bkz. Ali Yardım, *Hadis II*, İstanbul 1997, s. 65-67.

² Mesela; Abdullah b. Mübârek, Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd, Esed b. Mûsa, Vekî' b. Cerrâh Hennâd b. Seriyî ve Beyhakî'nin *Kitâbü'z-Zühdleri*; Buhârî'nin *Kitâbü'l-Edebi'l-Müfred*'i bu tür arasında sayılabilir.

³ Bkz. İmâm Mâlik, *Muvatta'*, İstanbul 1992, (Kitâbü Hüsni'l-Huluk: 47), C. II, s. 902-909.

⁴ Bkz. Buhârî, *Sahîh*, İstanbul 1992, (Kitâbü'l-Edeb: 78), C. VII, s. 68-75; Ebû Dâvûd, *Sünen*, İstanbul 1992, (Kitâbü'l-Edeb: 40), C. V, s. 132-424; Tirmizî, *Sünen*, İstanbul 1992, (Kitâbü'l-Edeb: 41) C. V, 80-154; İbn Mâce, *Sünen*, İstanbul 1992, (Kitâbü'l-Edeb: 33), C. II, s. 1206-1257.

⁵ Bkz. Tirmizî, *Sünen*, (Kitâbü'l-İsti'zân ve'l-Âdâb: 40), C. V, s. 52-79; Nesâî, *Sünen*, İstanbul 1992, (Kitâbü'l-Âdâb: 38), C. VIII, s. 221-249; Müslim, *Sahîh*, İstanbul 1992, (Kitâbü'l-Âdâb: 38), C. II, s. 1682-1700.

⁶ Bkz. Tirmizî, *Sünen*, (Kitâbü'z-Zühd: 34), C. IV, s. 550-610; İbn Mâce, *Sünen*, (Kitâbü'z-Zühd: 37), C. II, s. 1373-1453.

⁷ Bkz. Müslim, *Sahîh*, (Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik: 53), C. III, s. 2272-2311.

⁸ Bkz. Buhârî, *Sahîh*, (Kitâbü'r-Rikâk: 81), C. VII, s. 169-209; Dârimî, *Sünen*, İstanbul 1992, (Kitâbü'r-Rikâk: 20), C. II, s. 606-644.

II. ARAŞTIRMANIN AMACI, HEDEFİ VE SINIRLARI

Araştırmanın amacı; Hadis Literatüründe birbirinden bağımsız bir şekilde, çeşitli adlar altında, kimi zaman farklı kimi zaman da benzer hadislerin bir araya getirilmesiyle oluşan hadis eserlerinin ortaya çıkışı, gelişimi ve tasnifindeki farklılaşmanın arka planını ortaya koymaktır.

Hedefine gelince; mevcut literatür içinde dağınık bir şekilde yer alan ahlâkî konulu hadislerin nasıl bir literatürü meydana getirdiği ve bunların toplumun ahlâkî değerlerinin teşekkülünde ne ölçüde etkili olabildiğini tesbit ederek, ulaşılabilen eserleri kronolojik olarak derli-toplu bir çalışma içerisinde toplamaktır.

Her çalışma gibi, bu çalışma da sınırları belli bir çalışmadır. Bu anlamda, araştırma, son derece dağınık ve fazlaca üzerinde yazı yazılan ahlâk konusunu tüm boyutlarıyla ele alma niyetini taşımaz. Zira, ahlâkın dînî olduğu kadar felsefî bir boyutu da vardır. Bu yönüyle, tez, ana konusu ahlâk olan müstakil hadis kitapları ve hadis mecmûaları içerisindeki konumuzla ilgili ana bölümleri incelemesiyle baştan sınırlarını belirlemiştir.

III. ARAŞTIRMANIN PLANI VE YÖNTEMİ

Araştırmamız, Hadis Literatürü içinde hicrî II. asırdan itibaren gelişmeye başlayan ve bir konunun müstakil olarak bir kitâb'da ele alındığı Ahlâk'la ilgili eserler ile Kütüb-i Sitte gibi hadis mecmûaları içerisinde; Kitâbü Hüsni'l-Huluk, Kitâbü'l-Edeb, Kitâbü'l-Âdâb, Kitâbü'z-Zühd, Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik, Kitâbü'r-Rikâk gibi adlar altında ana konuları (Kitâb) muhtevâ, tertîb ve tasnîfleri açısından değerlendirmek olacaktır. Örneklemesi yapılacak hadis mecmûalarının, bu anlamda, ana konularına yeni bir bakış açısıyla bakılarak, Hadis Literatürü'nde Kitâbü'l-Ahlâklar'ın ele aldığı ortak temel konular ve ayrıldığı konular değerlendirilmeye çalışılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

HADİS LİTERATÜRÜNDE KİTÂBÜ'L-AHLÂKLAR

KAVRAM ANALİZ-SENTEZİ

A. AHLÂK

Ahlâk kelimesi; “huy, karakter, seciyye”⁹ mânalarına gelen **hulk** veya **huluk** kelimesinin çoğuludur.¹⁰ Genel anlamda lugatlerde, insanın maddî görünüşü için **halk**, mânevî yapısı için **hulk** kelimeleri kullanılır.¹¹ “Ahlâk” kelimesi, yaratmak ve yaradılış mânâsına gelen “hilkat” kökünden türetilmiştir. Bu kökten, “halk” ve “huluk” şeklinde aynı nitelikte iki gövde çıkmaktadır. Asıl imlâsında, harf farkı değil sâdece hareket farkı olan bu iki kelime, insanın iki ayrı yönünü ifâde etmektedir. Halk, insanın gözle görülen, elle tutulan maddî varlığının yaradılışını; huluk da, onun huy, karakter, tabîat, seciye, âdet ve davranış gibi ancak basîretle (kalb gözüyle) idrâk edilebilen mânevî yaradılışını anlatmada kullanılmıştır. İşte bu ikinci kullanışın çoğulu “ahlâk” gelmektedir. Bir başka görüşe göre de, “hilkat”ın

⁹ Andreas Tietze, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, İstanbul 2002, s. 118.

¹⁰ Ali Yardım, *Peygamberimiz'in Şemâili*, Yedinci Baskı, İstanbul 2005, s. 392; İslam Ansiklopedisi'nin “Ahlâk” maddesinde buna : “*hulk*” (*huy*)’un *cemî*. *Ahlâk*, insanın manevî seciyesini temyîz eden hususiyetlerdendir. *Ahlâk ilmi* (İlmü'l-Ahlâk) ise, talimî maksadla tedvîn edilmiş ahlâk nazariyesi” şeklinde bir açıklama getirilir. Bkz. Carra de Vaux, “Ahlâk”, İA., Beşinci Baskı, İstanbul 1978, C. I, s. 157; Hilmî Ziya Ülken, “Ahlâk, insanlığın kabul ettiği ve başka kesinlik ölçüleriyle ölçülemeyen hareketlerimize ait değerlerin toplamıdır” der. Bkz. Hilmî Ziya Ülken, *Ahlâk*, İstanbul 2001, s. 19; Ahmet Cevizci ise, *Paradigma Felsefe Sözlüğü* adlı eserinde bu kelimenin İngilizce’de *morality*, fransızca’da *moralité* ile eş anlamlı olduğunu ve “genel anlamda, mutlak olarak iyi olduğu düşünülen ya da belli bir yaşam anlayışından kaynaklanan davranış kuralları bütünü. İnsanların kendisine göre yaşadıkları, kendilerine rehber aldıkları ilkeler bütünü ya da kurallar toplamı”. İkinci anlamında ise, “bir kimsenin iyi niteliklerini ya da kişiliğini ifade eden tutum ve davranışlar bütünü, huy” tarzında tanımlar. Bkz. a.g.e., İstanbul 2002, s. 17; Ahmed Hamdi Akseki ise bu kavramı şöyle izah eder: “Ahlâk, *hulk*’un *cem*’i (çoğulu) dir. *Hulk*, tabiat ve seciyye (karakter) demektir. Buna *huy* da deriz. *Seciyye* ve *huy* denilen şey; insanda rûsûh bulmuş, yani yerleşmiş bir melekedir. Diğer bir tabirle, *huy*; insan nefsinde meydana gelen, sabit ve sakin olan bir melekedir; o meleke sebebiyle nefisten füller kolayca ortaya çıkar, fikre ve iyice düşünmeye muhtaç olmaksızın, yani zihni yormaksızın, güçlük çekmeyerek kolaylıkla nefisten füllerin çıkmasına sebep olur. O halde, *huy*; aslı ve kaynağı itibariyle melekelerden ve bâtını (iç) kuvvetlerden (melekât-ı nefsâniyeden) dir.” bkz. *Ahlâk İlmi ve İslâm Ahlâkı*, Üçüncü Baskı, Ankara 1979, s. 28.

¹¹ Bkz. Ali Yardım, *Peygamberimiz'in Şemâili*, s. 392.

çoğulu “huluk”, onun çoğulu da “ahlâk”tır. Ahlâk, “mânevî yaradılışlar manzûmesi” gibi bir anlam taşımaktadır”.¹²

“Ahlâk” kavramı geniş bir anlam yelpazesine sâhiptir. Ahlâk kelimesine izâfet kılınarak pek çok birleşik kavram türetilmiştir: Hüsn-i ahlâk, ahlâk-ı fâzıla, ahlâk-ı zemîme, ahlâk-ı hamîde, sû’-i ahlâk, ahlâk-ı umûmiyye, ilm-i ahlâk vb. daha pek çok kavram türetilir.¹³ Görüldüğü gibi ahlâk kelimesi, kimi zaman olumlu, kimi zaman da olumsuz şekillerde kullanılabilir.¹⁴

Hadislerde **hulk** ve **ahlâk** terimleri genellikle iyi ve kötü huyları, faziletleri¹⁵ ve reziletleri¹⁶ ifade etmek üzere kullanılmış; özellikle iyi huylar ve faziletli davranışlar **hüsnü’l-huluk**, **mehâsinü’l-ahlâk**, **mekârimü’l-ahlâk**, **el-ahlâku’l-hasene**, **el-ahlâku’l-hamîde**, kötü huylar ve fena hareketler ise **sûü’l-huluk**, **el-ahlâku’l-zemîme**, **el-ahlâku’s-seyyie** gibi terimlerle karşılanmıştır.¹⁷ Ayrıca; ahlâk; el-ahlâkü’r-redî’e,¹⁸ el-ahlâkü’d-denî’e,¹⁹ el-ahlâkü’l-cemîle,²⁰ el-ahlâkü’l-hasene,²¹ el-ahlâkü’l-habîse,²² el-ahlâkü’l-mezmûme,²³ el-ahlâkü’l-kabîha,²⁴ sefâsifü’l-ahlâk,²⁵ rezâilü’l-ahlâk,²⁶ sâlihu’l-ahlâk,²⁷ hayrâtü’l-ahlâk,²⁸ kudûretü’l-ahlâk,²⁹

¹² Ali Yardım, *Peygamberimiz’in Şemâili*, s. 392.

¹³ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Der-Sa’âdet 1317, s. 82; Ahmed Hamdi Akseki, *Ahlâk İlmi ve İslâm Ahlâkı*, s. 29.

¹⁴ Şemseddin Sami, *a.g.e.*, s. 82. Ayrıca bkz. Andreas Tietze, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, s. 118-119.

¹⁵ Ahmed Hamdi Akseki, “Faziletler kendisi ile muttasıf olan iki vücud arasında bir ahenk ve fark meydana getirmek şanından olan, ruhî seciye ve hasletlerdir” der. Akseki, *Ahlâk İlmi ve İslâm Ahlâkı*, s. 192.

¹⁶ Akseki, “Reziletlere gelince; bunlar insanların nefislerine ârız olan bazı habis ve kötü fiillerdir ki; onlarla muttasıf olan şahıslar arasında fitne ve ayrılık husûle getirmek şanındandır”. Bkz. *a.g.e.*, s. 193.

¹⁷ Mustafa Çağrı, “Ahlâk”, *DİA*, C. II, s. 1.

¹⁸ Taberî, Ebû Cafer, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kurân*, Beyrut 1988, C. I, s. 501.

¹⁹ İbn Kesir, *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-Azim*, Beyrut 1969, C. I, s. 281.

²⁰ Taberî, *Tefsîr*, C. VIII, s. 82.

²¹ Taberî, *Tefsîr*, C. V, s. 41.

²² İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, C. II, s. 141.

²³ Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi’l-Kur’ân* (Tefsir), Darul Katibil Arabi li’t-Tibb, Kahire 1967, C. V, s. 383.

²⁴ İbn Kesir, *Tefsîr*, C. II, s. 125.

²⁵ Taberî, *Tefsîr*, C. VII, s. 634.

²⁶ İbn Kesir, *Tefsîr*, C. I, s. 267.

²⁷ Taberî, *Tefsîr*, C. III, s. 402.

²⁸ Kurtubî, *Tefsîr*, C. XVII, s. 161.

²⁹ Kurtubî, *Tefsîr*, C. X, s. 39.

denesü'l-ahlâk,³⁰ kazarü'l-ahlâk, gılâzü'l-ahlâk,³¹ tayyibü'l-ahlâk,³² kerîmü'l-ahlâk,³³ kârimü'l-ahlâk³⁴ gibi pek çok kelimeyle birlikte de çeşitli kaynaklarda kullanılmıştır. Ayrıca yeme, içme, sohbet, yolculuk gibi günlük hayatın çeşitli alanlarıyla ilgili davranış ve görgü kurallarına, terbiyeli, kibar ve takdire değer davranış biçimlerine, bunlara dair öğüt verici kısa ve hikmetli sözlere ve bu sözlerin derlendiği eserlere edeb veya âdâbla izâfet terkibi yapılmak sûretiyle adlar konulmuştur.³⁵ Böylelikle “Ahlâk” kavramı, nötr bir karakter durumunu ifade etmekte, faziletler ortaya koyup koymamaya göre, iyi ya da kötü, övülen ya da yerilen şeklinde nitelenmektedir. Eğer böyle olmasaydı, “güzel ahlâkı tanımlamak, insanlığın iç mimarisini ıslah etmek” anlamına gelmezdi.³⁶ Ahmet Cevizci ise, ahlâkın kurallar ve değerler bütünü olduğunu ifade ederek şu cümleleri sarfeder:

*“Batı dillerinde, Yunanca karakter anlamına gelen ethos sözcüğünden, Türkçede ise Arapça “huy”, “mizaç”, “karakter” anlamına hulk sözcüğünden türeyen ahlâk, insanın başka varlıklarla belirli normlara göre gerçekleşen ilişkiler toplamını, insanın söz konusu ilişkileriyle bu varlıklara yönelen eylemlerini düzenleyip anlamlandıran norm, ilke, kural ve değerler bütününe ifade eder. Buna göre, ahlâk, bir kültür çevresi içinde kabul görmüş, belirlenmiş ve tanımlanmış değerler manzumesi ve amaçlarla, bu değerlerin nasıl yaşatılacaklarını, söz konusu amaçlara nasıl ulaşılabileceğini ortaya koyan kurallar öbeği veya bir insan topluluğunun belli bir tarihsel dönem boyunca, belli türden inanç, emir, yasa, norm ve değerlere göre düzenlenmiş ve söz konusu düzenlemeye bağlı olarak töreleşmiş, gelenekleşmiş yaşama biçimi diye tanımlanabilir”.*³⁷

Elmalılı, ahlâkın ne anlama geldiği konusunda Râgıb'ın Müfredâtı'ndan alıntı yapar. Buna göre ahlâk sözcüğü “halk” ve “hulk” kelimelerinin çoğuludur. *Halk*, gözle idrak edilen şekillere ve durumlara, *hulk* ise gönülle idrak edilen

³⁰ Âlûsî, *Râhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l Kur'ânî'l-Azîm*, Darül Fikr, Beyrut Trz, C. V, s. 36.

³¹ İbn Kesir, *Tefsîr*, C. XVI, s. 117.

³² Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs*, Mısır 1306, C. I, s. 712.

³³ Kurtubî, *Tefsîr*, C. V, s. 383.

³⁴ Kurtubî, *Tefsîr*, C. XVIII, s. 63.

³⁵ Bu kavram üzerinde “Edeb” kelimesini işlerken duracağımızdan burada genişçe ele alınmadı.

³⁶ Ali Yardım, “İnsanlık Gündeminin Birinci Maddesi : Ahlâk”, Kubbealtı Akademi Mecmuası, İstanbul, Ekim 1996, Yıl: 25, S: 4, s. 305.

³⁷ Ahmet Cevizci, *Etiğe Giriş*, Paradigma Yayınları, İstanbul 2002, s. 3.

şekillere ve durumlara özgüdür. Ahlâk kelimesinin, bu iki sözcüğün çoğulu olmasına rağmen tekil olarak kullanımı yaygındır. Yine ona göre göre “ahlâk haddi zatında güzel olan huylardır. Çirkin huylulara ahlâksız denilir. Bununla beraber meleke ve rusuh esas olduğundan hayır veya şerri itiyad etmiş olmasına nazaran ahlâk-ı hasene ve ahlâk-ı seyyie yahud güzel ahlâklı ve çirkin ahlâklı diye bir tefrik yapılır. Ahlâk mefhumunda ameli olarak bir gayeye yürümek matlup bulunduğu cihetle inzar ve tehdittir.”³⁸

Ahlâk ve Edeb kavramları, muhtevaları açısından mukâyese edildiğinde; edeb’in ahlâk’ın bazı kısımlarını ihtivâ ettiğini, buna karşılık ahlâk’ın, edeb’in ahlâk’la girift olduğu kadar içiçe olmadığı gözlemlenir. Edeb, ahlâk’a göre daha hususî gibi görünmesine rağmen, kapsam itibariyle ahlâk’tan daha geniş bir kurallar manzûmesini içine almaktadır.

Bu mukâyese “Ahlâk” ve “âdâb” arasında bir ayırımı gerektirmektedir. Zira, ahlâkî değerler, evrenseldir, her yerde ortak karakteristik özellikler sergilerler. Edeb veya Âdâb ise, görecelidir, her yerde birbirinden farklı hatta zıtlığa varan ayırımları gündeme getirebilirler. Ahlâkî kurallar içerisine dahil edilecek tabîî yönelimlerle, edeb ya da âdâb’a dayalı bilgi-görgü ve gelenekler, bu tanımdan hareketle yeniden ele alınmalıdır. Bu anlamda, Hadis mecmûaları içerisinde yer alan, Ahlâk, Edeb, Âdâb, İyilik-Kötülük vb. konu başlıklarının üzerinde düşünülmesi ve gözden geçirilmesi gerekmektedir.

Buna göre; “Ahlâk” ve “Âdâb” birbirini tamamlayan iki ayrı şeyi ifade eder. Ahlâk, kendisinden iyi ya da kötü eylemler ortaya çıkan bir karakter durumunu ifade ederken, ikincisi yani “Âdâb” uyulması gereken bazı görgü kurallarını (âdâb-ı muâşeret) ifade eder.³⁹ Ancak, bu şekildeki bir ayırım, sözkonusu iki terimi, birbirinden bağımsız, tamamen farklı şeyler olduğu şeklinde anlaşılmaya sevketmemeli, aksine birbirini bütünleyen unsurların bileşkesi olarak algılanmalıdır.

³⁸ Bkz. Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, İstanbul 1982, C. VIII, s. 5268-5269; Mehmet Türkeri, *Muhammed Hamdi Yazır, Elmalılı’nın Ahlâk Felsefesi*, İzmir İlahiyat Vakfı Yay., 2006, s. 21.

³⁹ Âdâb’ın uyulması gereken düsturlar olduğuna dair bâriz bir örnek eser hakkında bilgi için bkz. Macid Fahri, *İslam Ahlâk Teorileri*, İstanbul 2004, s. 94.

Hadis literatüründe bir tür olarak kendisini gösteren ahlâk kitapları, temelde, İslâm'ın yegane iki kaynağı olan Kur'ân ve Hadisler'e dayalı bir ahlâk sistemi oluşturma hedefini taşımışlardır.⁴⁰ Nitekim, Hz. Âişe de, Peygamber'in ahlâkının ne üzere olduğunu ifade sadedindeki bir soru münasebetiyle, O'nun ahlâkının Kur'ân ahlâkı olduğunu belirtmiştir.⁴¹ Bu anlamda, araştırmamız, bu nevi Hadis literatürü içinde mütalaa edilebilecek ahlâk kitapları (Kitâbü'l-Ahlâklar)'nın muhtevâlarının nelerden oluştuğunun ve bunların arka planının nasıl şekillendiğinin tesbiti üzerinde ağırlıklı olarak duracaktır. Çünkü, araştırmamız, “ahlâk”ın nassî olan kısmının hadislere bakan vechesini inceleme planına oturtmuştur. Bu durum da, bizim, genel anlamda tüm ahlâk kitaplarına değinmemizi zorlaştırmaktadır.

Ahlâk yanında, yeme, içme, sohbet, yolculuk gibi günlük hayatın çeşitli alanlarıyla ilgili muâşeret kurallarına, terbiyeli, kibar ve takdire değer davranış biçimlerine, bunlara dair öğüt verici kısa ve hikmetli sözlere ve bu sözlerin derlendiği eserlere “edeb” veya “âdâb” da denilmiştir. İslâmî literatürde edeb terimi ilk dönemlerden itibaren özel davranış alanları hakkında kullanılırken, ahlâk, tutum ve davranışların kaynağı mahiyetindeki ruhî ve manevî melekeleri, insanın ruhî kemalini sağlamaya yönelik bilgi ve düşünce alanını ifade etmiştir.

⁴⁰ Bu bağlamda, “İslâm ahlâk düşüncesi Kur'ân ve Sünnetle başlar. Bu iki kaynak dinî ve dünyevî hayatın genel çerçevesini çizmiş, amelî kurallarını belirlemiş, böylece daha sonra fıkıhçı ve hadisçiler, kelâmcılar, mutasavvıflar, hatta filozoflar tarafından geliştirilecek olan ahlâk anlayışlarının temelini oluşturmuştur. Kur'ân-ı Kerîm ihtiva ettiği diğer konular gibi ahlâk konularını da herhangi bir ahlâk kitabı gibi sistematik olarak ele almamakla birlikte, eksiksiz bir ahlâk sistemi oluşturacak zenginlikte nazarî prensipler ve amelî kurallar getirmiştir”. Bkz. Mustafa Çağrı, “*Ahlâk*”, DİA, C. I, s. 1.

⁴¹ Ebu Dâvûd, *Sünen*, et-Tatavvu 26, nu: 1342, C. 2, s. 87-88.

B. EDEB

Edeb kelimesinin⁴² etimolojisi ve arkaik anlamlarına dair çeşitli fikirler mevcuttur: “*Ziyafete davet etmek*” anlamındaki **e-d-b** veya “*zarif ve edepli olmak*” anlamındaki **edeb** masdarından isim olan kelimenin sözlüklerdeki başlıca mânaları; “*davet, iyi tutum, incelik ve kibarlık, hayranlık ve takdir*” şeklindedir.⁴³ Neredeyse bütün Arap dilcileri edeb kelimesinin e-d-b kökünden geldiğini kaydederken, müsteşrik Vollers ve C. A. Nallino, kelimenin aslının “sünnet” ile eş anlamlı olan **de’b** olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bunlardan Nallino, eskilerin bu kelimedenden sadece sünneti, yani sonraki nesiller için birer kural olan gelenekleri anladıklarını belirtir.⁴⁴ Başka bir deyişle edeb, Câhiliye Arapları’na göre kişinin takip etmek zorunda olduğu eski geleneklerin toplamıdır.⁴⁵

İslâm’dan önceki şiirde de’b kelimesi “sünnet” ve “edep” anlamında sıkça kullanılmaktaydı. Şu var ki edeb, de’b’den değil, bunun çoğulu olan âdâb’dan türetilmiştir, yani âdâb kelimesinin asıl tekili **de’b** olmakla birlikte zamanla Araplar de’b’i unutarak onun yerine aynı anlamda edeb’i kullanmışlardır.⁴⁶ Ancak en eski ve güvenilir Arapça sözlüklerin hiç birinde edeb’in aslının de’b olduğuna dair bir bilgi bulunmadığı gibi çağdaş Arap araştırmacıları ve edebiyat tarihçileri de herhangi bir belge ile teyid edilemeyen bu görüşü isabetsiz bulmuşlardır.⁴⁷ İbn Manzûr, edeb kelimesinin kökünün edb olduğunu söyler ve bunun “davet etme” mânasına geldiğini belirtir.⁴⁸ Nitekim

⁴² Sufilerin edeb hakkındaki düşünceleri için bkz. Kuşeyrî, *Risâle*, Haz. Süleyman Uludağ, Üçüncü Baskı, İstanbul 1991, s. 455-460.

⁴³ İbn Manzûr, Ebul Fadl Muhammed b. Mekerrem, *Lisânü’l-Arab*, Beyrut 1955, C. I, s. 206; Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, C. I, s. 134.

⁴⁴ Bkz. Mustafa Çağrı, “*Edep*”, DİA., C. X, s. 412.

⁴⁵ Cüneydî, edeb kelimesinin manasının Arap toplumunun gelişmesiyle değişim gösteren kelimelerden birisi olduğunu ve cahiliye şiirinde bilinmediğini belirtmektedir. Bkz. Muhammed Said b. Bilal el-Cüneydî, *eş-Şâmi Mu’cemu fî Ulûmi’l-Lugati’l-Arabiyye ve Muslahâtihâ*, Beyrut 1985, s.69.

⁴⁶ Bkz. Çağrı, “*Edep*”, DİA., C. X, s. 412.

⁴⁷ Şevki Dayf, *Târîhu’l-Edeb*, Kahire Trz., C. I, s. 7-8; Tâhâ Hüseyin, *Min Târîhi’l-Edebi’l-Arabî*, Beyrut 1981, C. I, s. 25.

⁴⁸ İbn Manzûr, *a.g.e.*, C. I, s. 206.

aynı kökten gelen üdbe, me'debe (me'dübe) kelimeleri “ziyafet yemeği, düğün yemeği” anlamında sıkça kullanılmıştır.⁴⁹

Edeb kelimesinin Ahlâk için kullanılması, “çağırarak, davet etmek” olan aslî manasına teşbihledir. “Bu aslî manaya teşbihen, sahibini hayır ve hasenata çağırarak kavli ya da fiili güzel Ahlâkların hepsine birden edeb denmiştir”.⁵⁰ Bu doğrultuda edeb terimi, “hüsni tenavüi (güzel yiyip içme), zerafet, kibarlık, hüsni muamele (güzel davranma), usluluk, ahlâk-ı hasene, terbiye, naziklik, etvâr-ı münâsebe, hicab ve haya” gibi anlamlara gelmektedir.⁵¹

Edeb; “İnsanın hataya düşüp utanılacak şeyler yapmasını önleyen, yerinde ve ölçülü davranmasını sağlayan meleke, söz ve davranışlardaki ölçülülük, her hususta haddini bilip sınırı aşmama, terbiye, nezâket, zarafet” anlamlarını da taşımaktadır.⁵²

Edeb kavramı, kimi zaman “gelenek, görenek, ahlâk” gibi ilk anlamlarıyla, kimi zaman da, İslâm kültürünün tarihî gelişimi içinde çeşitli mevkiler, meslek ve sanatlar; eğitim ve öğretim; tasavvuf ve tarikat;⁵³ ilmî araştırma ve tartışmalar; ibadet, dua ve

⁴⁹ İbn Manzûr, *a.g.e.*, C. I, s. 206; İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Edebü'l-Kâtib*, Dârü's-Sadr, Beyrut 1387, s. 162.

⁵⁰ İbrahim Canan, *Hizmet Peygamber'in Sünnetinde Terbiye*, TDV Yayınları, Ankara 1980, s. 273.

⁵¹ Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, C. I, s. 144; Âsım Efendi, *Kâmus*, İstanbul 1304, C. I, s. 134; Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, s. 83; Tâhirî'l-Mevlevî, *Edebiyat Lugatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1973, s. 39; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, s. 203.

⁵² İlhan Ayverdi, *Misali Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2005, C. I, s. 801.

⁵³ Tasavvuf'ta; “esas kural, âyin, hüküm, şart, ahlâk, saygı, terbiye ve nezaket” gibi anlamlara gelen edeb terimi üzerinde önemle durulmuş, tanımları, yorumları ve tasnifleri yapılmıştır. İlk sûfilerden İbn Atâ, edebi, “hep güzel şeylerle birlikte olma”; Abdullah b. Mübarek “kendini tanıma” şeklinde tarif etmişlerdir (Kuşeyrî, *Risâle*, s. 559, 562). Ebû Hafs el-Haddâd tasavvufu tanımlarken onun edebten ibaret olduğunu söyler. Sûfiler, edeb tanımıyla çok gayesi, faydası ve çeşitleri üzerinde durmuşlardır. Ebû Ali ed-Dekkâk'a göre insan ibadetiyle cennete girer, ibadetteki edebiyatla da Allah'a erer. Zünnûn el-Mısırî, edeb gözetmeyen bir müridin bu yolda mesafe alsın başlangıç noktasına döneceği görüşündedir. Sehl b. Abdullah da Allah'a ihlâsla ibadet etmek için nefsin edebî kahredilmesi gerektiğini belirtir (Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 559, 562, 563). Sûfiler tasavvufun genel esaslarına uygun olarak edebi zahiri ve bâtinî olmak üzere ikiye ayırmışlardır. Zahirî edeb, beden ve şeriatla, bâtinî edeb ise kalp ve Hak'la ilgilidir. Her ikisine de önem verilmekle birlikte esas olan bâtinî edebdir. Zira edeb bu şekli mutlaka bedene de yansır. Bundan dolayı Cüneyd-i Bağdâdî, hacca giderken Bağdat'a uğrayan müridlerinin son derece saygılı ve nazik davrandıklarını görünce Ebû Hafs'a, “Müridlerini saray mensupları gibi edeplendirmişsin” demiş, Ebû Hafs da, “Hayır, onların bâtinîlerindeki edeb zahirlerine yansımıştır” diye cevap vererek müridlerinin gösterişçi bir davranış içinde olmadıklarını anlatmak istemiştir. Nitekim bir hadiste, “Kalbi huşu içinde olanın bedeni de öyle olur”

Kur'ân okuma gibi dinî faaliyetler; yeme içme, giyim kuşam, temizlik vb. günlük meşguliyetler; her türlü sosyal ilişki ve hayatın diğer bütün alanlarına dair bilgiler ve en uygun davranış tarzları için kullanılan son derece geniş kapsamlı bir terim haline gelmiştir. Şüphesiz bütün bu konularda en ideal örnek Hz. Muhammed kabul edildiği için İslâm ahlâk ve edeb literatürüne giren eserlerin çoğunda “Âdâbü'n-nebî” veya benzer başlıklar altında Hz. Peygamber'in ahlâkî kişiliği ilk örnek olarak sunulmuştur.⁵⁴ Edeb kelimesi sözlük anlamı olarak, yukarıda belirtildiği gibi genelde Ahlâkî ve edebiyatı ilgilendiren durumlar için kullanılmaktadır. Bu kelimenin terim anlamı ise, yine onun sözlük anlamından hareketle oluşmuş görünmektedir.

İnsanı iyi ve övülen şeylere ulaştıracak nitelik ve davranışlar sözde ve fiilde olmak üzere ikiye ayrılabilir. Edebiyatla ilgili disiplinler insanı söz bakımından utanılacak ve yerilecek durumlardan uzaklaştırması, iyi ve övünülecek durumlara yöneltmesi açısından edeb kapsamına girebilir. Güzel Ahlâkla ilgili davranışlar ve tutumlar, zerafet, kibarlık, nazıklık ve yerinde davranma ise fiili bakımdan insanı övülen durumlara ulaştıracak olması açısından edeb dairesinde değerlendirilebilir. Demek ki edeb, “insanın kazandığı bir alışkanlıktır ki, kişi onunla kötü olan şeylerden korunur (bir kuvve-i râsiha-i nefsiyyedir ki muttasıf olan kimseyi mucib-i şeyn ü âr olan nesnelerden hıfz eder)”.⁵⁵ “Nefsi temizleme ve Ahlâkî güzelliklere işaret eden”⁵⁶ edeb, bu noktada, övülen bir karakter durumu olmaktadır. Bu durum, kişinin faziletler⁵⁷ ortaya koyduğu, dolayısıyla söz ve fiil olarak güzel ve övülen şeylerin kendisinden sadır olduğu bir konumdur.⁵⁸

Umumiyetle edeb, sözde ve fiilde insanı yerilecek ve utanılacak şeylerden uzaklaştıran, onlardan koruyan şeyler anlamında olmak üzere değişik şekillerde tanımlanmıştır. Meselâ, Kuşeyrî, Risâle'sinde gerçek anlamda edebi “bütün hayır ve

denilmiştir. Bkz. Süleyman Uludağ, “Edeb”, DİA, C. X, s. 414-415. Ayrıca bkz. Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 236-238.

⁵⁴ Mustafa Çağrı, “Edep”, DİA, C. X, s. 414.

⁵⁵ Tahirü'l-Mevlevî, *Edebiyat Lügatı*, s. 39; Âsım Efendi, *Kâmus*, s. 134-135.

⁵⁶ Zebîdî, *Tâcü'l-Ârûs*, s. 144.

⁵⁷ Kaşgarlı Mahmûd, *Divânü Lügat'it-Türk* (Çev. Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurteser), Kabalcı Yay. İstanbul 2005, s. 260'da bu kelime erdemle karşılanmıştır.

⁵⁸ Bkz. Rabia Uysal, *Buhârî'nin “el-Edebü'l-Müfred”teki Metodu*, DEÜ, SBE, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2001, s. 3-4.

iyi meziyetlerin toplamı” diye tanımlamaktadır. Yine edeb terimi “kendisiyle hatanın her nevinden sakınılacak şeyi bilmek” ve “insanı yüksek kültüre erdiren, irfan erbâbı ve yüksek muâşerete layık mertebeye çıkartan tahsil” şeklinde de tanımlanmaktadır.⁵⁹

Hadîs mecmûalarında, “edeb” ve “âdâb” kelimelerinden türetilen isim ve fiiller bir hayli yaygın şekilde kullanılmıştır. Bunun yanında, Câmi ve Sünen’lerde “Kitâbü’l-Edeb” isminde ana bölümler mevcuttur. Bunlar, umumiyetle, “yeme, içme, giyinme, seyâhat etme, yatıp kalkma gibi hususlarda dikkat edilmesi gereken bütün muâşeret kâidelerini ihtivâ eden insanın insana, insanın Allah’ına ve diğer yaratılmışlara karşı münâsebetlerini düzenleyen sosyal muhtevâlî hadisleri”⁶⁰ bünyelerinde toplarlar. Camilerde “Kitabu’l-Edeb”, asgari bulunması gereken sekiz ana bölümden birini oluşturmaktadır.⁶¹ Sünenler daha çok ahkam hadîslerini bünyesinde bulundurmaktadır. Bununla birlikte bazı Sünenlerde iman, ibadet, muamelât ve ukûbât gibi fıkhnın temel konular dışında kalan mevzularda da hadîsler bulunmaktadır.⁶² Bu nedenle, bazı Sünenlerde “Kitabu’l-Edeb” bölümlerine rastlanmaktadır. Ebu Davûd’un,⁶³ Tirmizî’nin⁶⁴ ve İbn Mâce’nin⁶⁵ Sünenleri buna örnektir. Bunun yanında, Kitâbü’l-Âdâb altında da Tirmizî,⁶⁶ Nesâî,⁶⁷ Müslim⁶⁸ gibi muhaddisler bu konuyu eserlerinde ele almışlardır⁶⁹.

⁵⁹ Bkz. Rabia Uysal, *a.g.e.*, s. 3-4.

⁶⁰ Ali Yardım, *Hadis II*, İstanbul 1997, s. 82.

⁶¹ Ali Yardım, *a.g.e.*, s. 81-82.

⁶² Ali Yardım, *a.g.e.*, s. 85-86.

⁶³ Bkz. Ebû Dâvûd, *Sünen*, (Kitâbü’l-Edeb: 40), C. V, s. 132-424.

⁶⁴ Bkz. Tirmizî, *Sünen*, (Kitâbü’l-Edeb: 41) C. V, s. 80-154.

⁶⁵ Bkz. İbn Mâce, *Sünen*, (Kitâbü’l-Edeb: 33), C. II, s. 1206-1257.

⁶⁶ Bkz. Tirmizî, *Sünen*, (Kitâbü’l-İsti’zân ve’l-Âdâb: 40), C. V, s. 52-79.

⁶⁷ Bkz. Nesâî, *Sünen*, (Kitâbü’l-Âdâb: 38), C. VIII, s. 221-249.

⁶⁸ Bkz. Müslim, *Sahîh*, (Kitâbü’l-Âdâb: 38), C. II, s. 1682-1700.

⁶⁹ Bu hadis mecmûaları ileride detaylı bir şekilde ele alınacağından burada detaylı bilgi verme yoluna gidilmemiştir.

C. ÂDÂB

“Âdâb” kelimesi, “edeb” kelimesinin çoğulu olup, ‘bir işin usûlü ve yolu’,⁷⁰ ‘töre, yol-yordam’ı,⁷¹ muâşeret kelimesine izâfe edildiğinde ise, ‘bir toplulukta uyulması gereken ve insanlar arasındaki davranışları düzenleyen nezaket, saygı ve görgü kuralları’,⁷² ‘usûller, esaslar’⁷³ gibi daha pek çok anlama sahiptir. Dolayısıyla edeb kelimesinin lugat ve terim anlamları “âdâb” için de söz konusu edilebilir.⁷⁴ Fakat âdâb terimi müstakil olarak da açıklanmakta ve “bilcümle harekât ve muamelâtta riayet olunan usûl-i müstahsene”⁷⁵ şeklinde tanımlanmakta ve her tür davranış ve işte gözetilmesi gereken güzel tutumları ifade etmektedir.

“Âdâb” kelimesi, meslek dalı, sanat, tavır veya davranışa tamlama yapıldığında o alanla ilgili özel kuralları, incelikleri ve o hususta uyulması gereken dinî, ahlâkî, meslekî esas ve hükümleri ifade etmektedir. Meselâ, “âdâbu’l-bahs”, mantıkla ilgili nazârî bir sanat olup, münazaranın usul, keyfiyet ve şartlarını belirtmekte, “âdâb-ı muâşeret” ise görgü kuralları anlamına gelmektedir. Böyle bir anlam, edeb kelimesinin, Hicri II. asırdan itibaren yazılan edebî ilgili kitaplarda oluşan manaya bağlı olarak geliştiğini göstermektedir. Zira o zamandan sonra yazılan eserlerde bu terim, “iyi bir eğitimle kazanılmış karakter disiplini, takdire değer hareketler, toplum içinde çeşitli kesimlerin birbirlerine karşı takınmaları gereken ve daha sonra “âdâb-ı muâşeret” denilecek olan medenî ve ahlâkî davranış tarzları ve bu hususlarda gerekli olan pratik bilgiler hakkında kullanılmıştır”.⁷⁶

Bu anlamda, edeb, davranış ve konuşmalarda kişiyi hoş görülme ve küçük düşürücü her türlü şeyden men’ eden ve onu, bu kötü durumlara düşmekten alıkoyan, kollayan yaptırım gücüne sahip bir mekanizmadır.

⁷⁰ İlhan Ayverdi, *Misallı Büyük Türkçe Sözlük*, C. I, s. 27.

⁷¹ Andreas Tietze, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, C. I, s. 95.

⁷² İlhan Ayverdi, *a.g.e.*, C. I, s. 24, 27.

⁷³ İlhan Ayverdi, *a.g.e.*, C. I, s. 24.

⁷⁴ Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, s. 83-84; [“muvâfık-ı âdâb” ve “münafi-i âdâb” tamlamalarında âdâb kelimesi edeb ve terbiyeyle ilgili olup birincisinde edeb ve terbiyeye uygunluğu, ikincisinde ise edeb ve terbiyeye uygunsuzluğu ifade etmektedir]. Abdülaziz Bayındır, “Âdâb”, *DİA.*, C. I, s. 334.

⁷⁵ Salâhî, *Kâmûs-i Osmanî*, (Nşr. Ahmed Muzafferuddin), İstanbul 1313, C. I, s. 18.

⁷⁶ Mustafa Çağrı, “Edeb”, *DİA.*, C. X, s. 412-413.

D. ZÜHD

Zühd, ‘z-h-d’ fiilinin masdarı olup, lugatte soğuk ve ilgisiz davranmak, “bir şeye rağbet etmemek”,⁷⁷ “dünyaya rağbet etmeyip kendini ibâdete verme, meyletmemek, perhîzkârlık, nefsinin her türlü zevkten alıkoyup ibâdet yolunu seçme”,⁷⁸ “değersiz bulmak, yüz çevirmek”,⁷⁹ “azımsamak, küçümsemek”,⁸⁰ “menhiyyâtta tevakkû ile ibâdete hasr-ı evkât etme”,⁸¹ ve “küçümseyip terketmek”⁸² gibi anlamlara gelir.⁸³ Bu terketme işi, o şeyi küçümsemekten, günah saymaktan veya azlığından dolayıdır.⁸⁴ Âsım Efendi ise, zühd’ü dinde, zehâdet’i ise, dünyada perhîzkârlık diye tarif eder.⁸⁵ İbn Manzûr’a göre ise zühd, dünyaya karşı rağbet ve hırsı gidermektir, zehâdet ise bütün herşeyde söz konusu olup ona rağbet etmemektir.⁸⁶ Bu anlamıyla, dilcilerin neredeyse tamamı, z-h-d sülâsî kökünden türeyen bütün kelimelerde; azlık ve azla yetinme manalarının esas olduğunda hemfikirdirler.

Zühd ve zâhidlik hakkında söylenen sözlerin en güzeli, Peygamber Efendimiz’in **“Dünyada zâhidlik, ne helali haram etmek ne de malı mülkü terketmektedir. Dünyada zâhidlik, ancak Allah’ın elinde olana, kendi elindekinden daha fazla güvenmen; başına bir musibet geldiği zaman, musibet başında olduğu müddetçe, onun ecir ve mükafatından son derece ümitli olmandır”** şeklindeki ifâdeleridir.⁸⁷ Yine adetâ bu hadisnin devamı niteliğindeki şu hadisleri de, zühdün gerçek

⁷⁷ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 787-788; Mehmet Demirci, *“Zâhidlik Nedir, Dünyâ-Âhiret Dengesi Nasıl Kurulur?”*, DEÜİFD, İzmir 1987, C. IV, s. 108.

⁷⁸ İlhan Ayverdi, *Misallî Büyük Türkçe Sözlük*, C. III, s. 3518.

⁷⁹ Yaşar Nuri Öztürk, *“Zühd”*, İA., İstanbul 1986, C. XIII, s. 638.

⁸⁰ İbnü’l-Esîr, Mecdüddîn Ebû’s-Saâdât el-Mubârek b. Muhammed: *en-Nihâye fî Garîbi’l-Hadîs ve’l-Eser*, Matbaatu’l-Hayriyye, Mısır 1322, C. II, s. 321.

⁸¹ Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, s. 691.

⁸² Mehmet Demirci, *“Zâhidlik Nedir, Dünyâ-Âhiret Dengesi Nasıl Kurulur?”*, DEÜİFD, C. IV, s. 108.

⁸³ Zühd ve zâhidlik hakkındaki mutasavvıfların tanımları için bkz. Mehmet Demirci, *“Zâhidlik Nedir, Dünyâ-Âhiret Dengesi Nasıl Kurulur?”*, DEÜİFD, İzmir 1987, C. IV, s. 108; Yaşar Nuri Öztürk, *“Zühd”*, İA., C. XIII, s. 638-639.

⁸⁴ Zebîdî, *Tâcü’l-‘Arûs*, Mısır 1306, C. VIII, s. 150-151.

⁸⁵ Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, “z-h-d” maddesi. C. I, s. 1155.

⁸⁶ İbn Manzûr, *Lisanü’l-Arab*, Dâru Sadr, Beyrut Trz., C. III, s. 196-197.

⁸⁷ Ahmed b. Hanbel, *Kitabü’z-Zühd*, Beyrut 1988, s. 36; Tirmizî, *Sünen*, *Kitâbu’z-Zühd*, C. IV, s. 29; İbn Mâce, *Sünen*, K. Zühd, C. II, s. 1; Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-İsfahanî, *Hilyetü’l-Evliyâ ve tabakâtü’l-Asfiyâ*, Mısır 1933-1938, C. I, s. 69.

gâyesinin ne olduğuna bizi götürür: “*Dünyâda zâhid ol ki Allah seni sevsin, insanların elindeki şeylere karşı zâhidane davran ki onlar da seni sevsin*” .⁸⁸

Maamafih, malı az olan için müzhid, az yemek yiyen için ise zâhid tabiri kullanırlar. Bu nedenle, zühd’ü “helallerden yetecek miktarda almak” diye tarif edenler de olmuştur. Yine z-h-d’den türetilen zehîd kelimesi de “az” anlamına gelir.⁸⁹ Bununla birlikte dünya mal ve nimetlerinden çok az bir şeye sahip bulunmak, ya da hiçbir şeye sahip olmamak kamil manasıyla zâhid olmak için yeterli değildir. Çünkü zühd, aslında kalple ilgili bir haldir, yani kalp ve beden huzur bulmasını sağlayan bir keyfiyettir. Nitekim Yahya b. Muaz (ö. 258/872), Allah’ın dışında bütün isteklerden kalbini boşaltan kimsenin ancak gerçek zâhid olduğunu ifade etmektedir.⁹⁰ Zühdün tersi olan dünyaya rağbet ise, kalp ve beden huzur ve sükun bulması bir tarafa, sadece gam ve kederin artmasına sebep olur. Nitekim, Peygamber Efendimiz: “*Dünyada zühd, kalp ve bedeni rahatlatır. Dünyaya rağbet ise, gam ve kederi artırır*” buyurmuştur.⁹¹

Malumdur ki, araştırmamız, “Hadîs Literatürü’nde Kitâbü’l-Ahlâklar” adıyla, ilk bakışta, adı sâdece “ahlâk” olan müstakil kitaplarını ele alıyor izlenimini verse de, aslında hadis mecmûalarındaki ana konulardan kitâbü’l-edeb/âdâb/zühd/rekâik gibi ana başlıkları da kendi sınırları içerisine dahil etmeyi hedeflemiştir. Bu anlamda, müstakil “Kitâbü’z-Zühd”lerle, hadis mecmûalarındaki ana konu mâhiyetindeki “Kitâbü’z-Zühd”leri, Hadis Literatürü içindeki Ahlâk kitapları zümresi içerisinde mütalaa etmiştir. Zira, sözkonusu, Zühd Kitapları, bir anlamda, insanın derûnî-iç ahlâkını, zerâfetini, inceliğini ele aldıklarından ve konu itibarıyla bizi de ilgilendirdiğinden, araştırma, bu kitapları inceleme alanına almıştır.

⁸⁸ İbn Mâce, *Sünen*, C. II, s. 1374, nu: 4102; Hâkim en-Nisâbü’rî, *el-Müstedrek*, Haydarâbâd 1334-1342, C. IV, s. 313; Ali Yardım, *Şihâbü’l-Ahbâr Tercümesi*, İstanbul 1999, nu: 411, s. 132.

⁸⁹ İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye fî Garîbi’l-Hadîs*, Kahire 1383-1963, C. II, s. 321.

⁹⁰ Beyhakî, *ez-Zühdü’l-Kebîr*, Birinci Baskı, Beyrut 1987, s. 67.

⁹¹ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü’z-Zühd*, s. 24, nu: 50; Beyhakî, *Şu’abü’l-Îmân*, Beyrut 1990, C. VII, s. 347-348, nu: 10536; Ali Yardım, *Şihâbü’l-Ahbâr Tercümesi*, nu: 198, s. 76.

E. REKÂİK

Rekâik kelimesi, incelik,⁹² zerafet, kibarlık, şefkatli, merhametli anlamına gelen rikkat⁹³ ve rakîk kelimelerinin çoğuludur. Aynı zamanda, bu kelime rikâk şeklinde de çoğul yapılabilir. Kelimeden; rikk, rikkat, rikkat-âmîz, rikkat-engîz, rikkat-âver, rikkat-efzâ (fezâ), rikkât-yâb⁹⁴ gibi daha pek çok kelime Türkçemizde kullanılagelmiştir.

Muhaddis Aynî, “Rikkat, “gılza=kabalık” kelimesinin zıddıdır. Bu yüzden, nazik ve kibar davranan kişiye rakîk ve rikâk denir. Telvîh adlı eserin müellifi, alimlerden bir grubun kitaplarına “rekâik” adını verdiklerini söyler. Ve yine aynı şekilde, Neseî’nin Buhârî’den rivâyet ettiği güvenilir bir nüshada; bu ana başlığın “rakika” kelimesinin çoğulu olduğunu ve mânânın aynı olduğunu söyler. Kimi nüshalarda ise bu ana konuların adının “rikâk” olarak geçtiğini söylemiştir. Bu ana konu başlığı altında zikredilen hadislerin bu ad altında verilmesine gelince; o da bu hadislerin her birinin kalbten rikkatle ilgili hâdis olmasındandır”⁹⁵ diyerek, bu konuya anlambilim açısından farklı bir yorum getirmiştir.

F. BİRR

Elmalılı Hamdi Yazır, Bakara sûresinin 177’inci âyetinin meâlini; “*Erginlik değil: yüzlerinizi kâh gün doğu tarafına çevirmeniz kâh batı, ve lâkin eren o kimsedir ki Allaha, Ahiret gününe, Melâikeye, Kitaba ve bütün Peygamberlere iman edip karabeti olanlara, öksüzlere, bîçarelere yolda kalmışa, dilenenlere ve esirler uğrunda seve seve mal vermekte, hem namazı kılmakta hem zekâtı vermekte, bir de andlaştıkları vakit ahidlerini yerine getirenler, hele sıkıntı ve hastalık hallerinde ve*

⁹² İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, C. X, s. 121; Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, s. 668-669; İlhan Ayverdi, *Misali Büyük Türkçe Sözlük*, C. III, s. 2589.

⁹³ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, C. X, s. 121.

⁹⁴ Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, s. 668, İlhan Ayverdi, *Misali Büyük Türkçe Sözlük*, C. III, s. 2589.

⁹⁵ Bedrettin Aynî, *Umdetü’l-Kârî fî Şerhi’l-Buhârî*, İstanbul 1308, C. XXIII, s. 30.

harbin şiddeti zamanında sabr ü sebat edenler işte bunlardır o sadıklar ve işte bunlardır o korunan müttekiler” şeklinde yapar.⁹⁶

Anlaşılan “birr”, iyiliğin, doğruluğun, sadâkatin, barışın en üst seviyesinde, insanın kemal noktası olarak takınması gereken derûnî bir davranış tarzıdır.⁹⁷ Zaten, İbn Manzûr, “birr”i “doğruluk, itâat ve hayır” olarak tanımlar.⁹⁸ Yine fiil olarak “berre” “رجل برّ رحمه” kelimesi denildiğinde “falan adam akraba ziyaretini hiç aksatmaz”⁹⁹ anlamı verilir ki, bu da Hadis mecmûaları içinde ana başlıkların adının “Kitâbü’l-Birr ve ve’s-Sıla” olarak konulmasını daha da anlamlı kılmaktadır.¹⁰⁰ Yine Kur’ân-ı Kerim’de geçen ve “birr” kelimesinin çoğulu “ebrâr” da, zerâfetin doruğunda davranış özelliği sergileyen “iyiler” anlamına gelmektedir.¹⁰¹

Neticede, bu kelime o kadar zengin bir anlama sahiptir ki, sadece bu kavram bile tek başına işlenmeye hazır bir hazinedir. Hadis literatürü içinde mütalaa edildiğinde, ele aldığımız “Kitâbü’l-Ahlâklar”la yakından ilişkilidir. Bu yönüyle, insan davranışının önemli bir vechesini teşkil eden “iyilik, hayr ve sadakat” de ahlâklılığın ilkelerindendir.

Şimdi, konumuzla ilgisi uzak olsa da, batıda ahlâkla ilgili kavramlara özetle bir göz atmamız faydalı olacaktır: Etik, ahlâkî kavramları, yargıları ve davranış standartlarını felsefenin bir branşı olarak açıklar ve çözümler. Fakat ahlâk alanında ‘felsefe’nin yanında ‘bilim’in ve ‘din’in de söyleyecekleri vardır. Felsefe, din ve bilimin ahlâk alanında iç içe geçişlerinden dolayı, ahlâkî kavramların aydınlığa çıkarılması pek de kolay görünmemektedir. Pratik hayata ilişkin bu felsefe disiplindeki muğlaklık sahnede kalmaya devam etmektedir. Din, özünde zaten bir ahlâk sistemi ihtivâ eder. Bunun yanında ahlâkî hayata ilişkin problemlerin bilimsel gelişmelerle çözülebileceğini ve özellikle toplumu konu edinen sosyoloji, antropoloji, psikoloji, sosyal psikoloji gibi bilimlerin bu konuda bulgular

⁹⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul 1982, C. I, s. 596.

⁹⁷ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât Fi Garibi’l-Kur’ân*, Dâru’l-Marife, Beyrut 1992, s. 114.

⁹⁸ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, C. IV, s. 51.

⁹⁹ İbn Manzûr, *a.g.e.*, C. IV, 51.

¹⁰⁰ Bu ana konuların yer aldığı hadis mecmûaları içindeki bir örneği bkz. Tirmizî, *Sünen*, C. IV, s. 309-380.

¹⁰¹ Bkz., Âli İmrân, 3/193-198; İnsan, 76/5; İnfitâr, 82/13; Mutaffifîn, 83/18-22.

sağlayabileceğini iddia eden bilimci yaklaşım da ahlâk hakkında söz sahibi olmak ister. Bir de felsefî düşüncenin yapısı gereği filozoflar ve sistemler açısından sorulara farklı cevap türlerinin ortaya konulduğu düşünülürse, ahlâk felsefesinin mozaîği ortaya çıkar.¹⁰²

Ahlâk felsefesinin (Etik), diğer felsefe disiplinleri gibi az çok üzerinde anlaşılmaya varılmış bir formu olmamasının nedenlerinden başlıcası şudur: Etik, diğer felsefe alanlarından soyutlanmış bir şekilde ortaya çıkmaz; aksine, az ya da çok kuşatıcı ve sistematik bir felsefî kavrayış içinde sunulur. Moral kelimesi ise, doğru ve hatalı davranışın ilkeleri ile insan karakterinin iyiliği ve kötülüğünü ifade eder.¹⁰³

¹⁰² Hakan Poyraz, *Dil ve Ahlâk*, Vadi Yay., Ankara 1996, s. 20.

¹⁰³ Hakan Poyraz, *a.g.e.* s. 21.

II. KİTÂBÜ'L-AHLÂKLARIN TEŞEKKÜLÜNE ZEMİN

HAZIRLAYAN ÂMİLLER

İslâm'da ahlâkın esâsları kitap ve sünnet ile tesis edilmiştir. Kur'ân-ı Kerim'de buyurulan ahlâk ve kurallar geniş bir surette tefsir ve izah olunur. Bunlar bir nasihat şekline konularak sonuca bağlanır. Bundan başka din büyüklerinin sözleri ve nasihatleri, özlü büyük sözler (hikemiyat) de bunlara ilâve edilerek bahisler genişletilmiştir. İslâm'da ahlâkın yeri pek büyük olduğundan hemen bütün kitaplarda ahlâkî ayet ve hadisler, özdeyişler ve öğütler bulunurdu. Halk için yazılan bu çeşit ahlâk kitapları âdeta birer ilmihal mahiyetinde idiler. Genel olarak bu kitaplarda yazılan ahlâkî kurallar ve öğütler, bir takım şiirler, kıssalar fıkralarla süslenir, halka somut ve canlı örnekler verilmek istenirdi.¹⁰⁴

Hadis literatürü içinde yer alan kitaplardan ahlâk içerikli hadis rivayetlerini ihtiva eden eserler, İlâhi kaynaktan beslenerek temellendirmiştir. Buna göre 'iyi', Allah ve Peygamberinin iradesine uygun davranmak; 'kötü' de bu iradeye aykırı olmaktır. Ahlâkî değerler, Allah'ın emir ve yasaklarıyla kendini ortaya koymuş ve bu ahlâkî değerleri içeren İlâhi buyruklar da O'nun Peygamberi tarafından insanlığa ulaştırılmıştır. Bu durum İbni Ebî'd-Dünyâ tarafından *Mekârimu'l-Ahlâk*'ında şu şekilde ifade edilmiştir:

*“Her kerim ahlâk ve güzel davranışı Allah dine ulamıştır ve dinle bağdaştırmıştır”.*¹⁰⁵

Hız. Peygamber'in bildirmekle yükümlü olduğu ilâhi tebliğin tabii yapısı din ile ahlâk arasındaki bağı zorunlu kılar. Nitekim rivâyetlerde mekârim-i ahlâk,¹⁰⁶ hayâ,¹⁰⁷ ahde vefâ,¹⁰⁸ cömertlik¹⁰⁹ ve emânet¹¹⁰ gibi pek çok ahlâkî davranış

¹⁰⁴ Osman Pazarlı, *İslam'da Ahlâk*, s. 54.

¹⁰⁵ İbn Ebî'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd b. Sufyân b. Kays Ebû Bekr, *Mekârimu'l-Ahlak*, (Tah. Yasin Muhammed Sevvâs), Dâr-ı Sâdır, Beyrut 1999, nu: 38, s. 40.

¹⁰⁶ İbn Ebî'd-Dünyâ, *Mekârimu'l-Ahlâk*, nu: 53, s. 45.

¹⁰⁷ Harâitî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed b. Sehl b. Şâkir es-Sâmerri, *Mekârimu'l-Ahlâk*, (Tah. Eymen Abdülcâbir el-Buhayrî), Dâru'l-Âfâkî'l-Arabî, Kâhire 1999, nu: 301, 302, s.109; İbn Ebî'd-Dünyâ, *Mekârimu'l-Ahlâk*, nu:100, s. 66; nu: 98, s. 65.

¹⁰⁸ İbn Ebî'd-Dünyâ, *a.g.e.*, nu: 278, s. 144; Harâitî, *a.g.e.*, nu: 163, s. 70.

doğrudan din ile ilişkilendirilirken, aynı zamanda insanın Allah'ın sevgisine ulaşması, imanının olgunluğa ermesi ile ahlâkı arasında da sıkı bir bağ kurulmuştur. Mesela “Müminlerin iman bakımından en mükemmeli, ahlâk bakımından en güzel olanıdır”.¹¹¹ Hatta Hz. Peygamber dahi, “güzel ahlâkı tamamlamak için gönderilmiştir”.¹¹²

Ahlâk kuralları, insanlık kadar eskidir. Eski Hint, Çin, Mısır, İran dinlerinde ve felsefe ekollerinde birçok ahlâkî kurallar ağızdan ağıza tevatür (yaygın sözlü gelenek) şeklinde, bazen de yazılı olarak nesiller boyunca devam etmiştir. Şöyle ki Çin’de Konfüçyüs ahlâkı, Hindistan’da *Kelile ve Dimne* gibi eserler çok tanınmıştı. Bu çeşitli ve dağınık ahlâk kuralları eski Yunanistan’da Sokrat ve Aristo ile gelişen ahlâk felsefeleri, İslâm filozofları tarafından alınmış ve İslâmî bir çehre ile işlenmiştir.¹¹³

İslâm’da ahlâk kitapları genellikle faziletleri övme ve tavsiye etmeye dair Peygambere isnad edilen hadisler ile diğer büyük adamlara atfedilen sözleri kapsamaktadır. Bu tarz eserler için üç isim kullanılır: “Kitâbü’l-Âdab”, “Tehzîbü’l-Ahlâk”, “Mekârimü’l-Ahlâk”. İslâm literatüründe ahlâk kitaplarının ilk örnekleri Abdullah b. Mukaffa’nın *Kelîle ve Dimne Tercümesi* ile Abdullah b. Mübârek’in *Kitâbü’z-Zühd*’üdür.¹¹⁴

Hicrî III. asırdan itibaren üç meslek üzerine ahlâk kitapları yazılmıştır. İlki muhaddisler ve fakihlerin mesleği üzere yazılanlardır ki bütün ahlâk kuralları yani vicdanî meseleler fıkıh kuralları gibi kitap ve sünnetin esaslarından istinbat edilirdi. Hadisçilerin ve fakihlerin yazdıkları bu kitaplara “Kitâbü’z-Zühd” veya “Kitâbü’r-Rekâik” denilirdi.¹¹⁵

¹⁰⁹ Harâitî, *a.g.e.*, nu: 39, 40, s. 35; nu: 562, s. 187.

¹¹⁰ İbn Ebî’l-Dünyâ, *a.g.e.*, nu: 267, s. 141; nu: 274, s. 143.

¹¹¹ Harâitî, *a.g.e.*, nu:3, s. 27; Taberânî, *a.g.e.*, nu:9, s. 42.

¹¹² İmam Mâlik, *Muvatta*, Kitabu Husni’l-Huluk (8) C. 2, s. 904; Ahmet İbn Hanbel, *Müsned*, C. 2, s. 38.

¹¹³ Osman Pazarlı, *İslam’da Ahlâk*, s. 55.

¹¹⁴ Bkz; Carra de Vaux, “*Ahlâk*”, İA, s. 159; Mustafa Çağrı, *İslam Düşüncesinde Ahlâk*, s. 9, İstanbul 1989.

¹¹⁵ Bkz. Osman Pazarlı, *a.g.e.*, s. 55.

Hadisçiler ve fakihler tarafından yazılan ahlâk kitaplarının çoğu kitap ve sünnette açıklanan kuralların açıklaması niteliğindedirler. Bu kitaplarda Allah’a hamd ve şükür ile Peygamberine salat ü selamdan sonra; kişinin kendisine, evine, aile efradına, akrabasına, din kardeşlerine ve bütün insanlığa karşı vazifeler sıralanır. Tehzib-i nefis hususunda da insanların ve müminlerin yükselmesi, aklın kemali amaç olarak gösterilir. Sadaka ve zekât, emanet, sözünde durmak, vaadini yerine getirmek, sabır ve metanet, alçak gönüllülük ve mürüvvet gibi faziletler gösterilir, bunlar övülür. Bunlara karşılık yalan, ihânet, nifak, bozgunculuk, yasak ve günah olarak tanımlanır. Kitapların sonlarına ayrıca İslâm büyüklerinden birkaçının veyahut Aristo, Eflatun gibi filozofların öğütleri konur. Bir kısım eserler de yönetici ve hükümdarlara idare ve siyaset alanında öğütler vermek gayesini güder ve bunlar “Âdâbü’l-Mülûk” adını taşır.¹¹⁶

İslâm ahlâkçılarının bir kısmı mutasavvıflardır ve meydana getirdikleri eserler tasavvuf kitaplarıdır. Tasavvuf alanında yazılan kitapların bir kısmı muamelât ve ahlâka, diğer kısmı da tevhide ve keşf’e aittir. Büyük mutasavvıflardan Haris el-Muhasibî ile Yahya b. Muaz “İlm-i Muâmele” denilen ahlâka ait kitaplar yazdılar. Cüneyd-i Bağdâdî ve Amr b. Mekkî gibi mutasavvıflar da “İlm-i Mükâşefe” denilen tevhide ait eserler vücuda getirdiler. Tasavvuf alanındaki eserlerden ahlâk kitabı niteliğindeki ilk örnekler Hâris’in eserleri ve bilhassa onun er-Riâye li- Hukuk’illah adlı eseridir. Tasavvuf erbabı da ahlâkî esaslarda fakihler ve muhaddislerin yolunu takip ettiler. Yani kitap ve sünnette beyan buyurulan edep, ahlâk ve emirler üzere ahlâkı kuruyorlardı. Tasavvufî ahlâk kitaplarını diğerlerinden ayıran en önemli fark; insan-eylem ve işlemlerinin kusurlu olup olmadığını anlamak için “murakabe ve muhasebe-i nefis”e lüzum görmeleridir ki, bu husus, onların hadisçiler tarafından tenkit edilmesine sebep olmuştur.¹¹⁷

İslâm filozoflarında ahlâka gelince, VIII. asırdan itibaren İslam’da felsefe hareketleri başladı. İslâm filozofları ahlâk alanında Sokrat, Eflatun ve Aristo’dan etkilenmişlerdir. Bu filozoflardan çok azı Revakıye, Pythagoras’a

¹¹⁶ Bkz. Osman Pazarlı, *a.g.e.*, s. 56.

¹¹⁷ Bkz. Osman Pazarlı, *a.g.e.*, s. 57.

yönelmişlerdir. İslam filozofları Sokrat ahlâkının esas prensiplerini İslâmî bir görüşle açıklayıp, onların fikirlerini genişletmişlerdir. Bu uygulamanın örneği Kınalızâde'nin *Ahlâk-ı Alâi* ile Kâtip Çelebi'nin *Mizanü'l-İtidâl*'inde gözlemlenebilir.¹¹⁸

“İslâm'daki ahlâk kitaplarının diğer bir özelliği hepsinin aynı zamanda bir pedagoji ve sosyoloji eseri niteliğini taşımalarıdır. Ahlâk kitaplarında bu ahlâkî kurallar ve öğütler verildikten sonra çocukların ve aile fertlerinin nasıl yetiştirileceği ve neler öğretilmesi anlatılır ve tedbirler gösterilir. İnsanın nefesine, Rabbine, ailesine, millet ve devletine karşı vazifeleri anlatıldıktan sonra ev halkının, çocukların ve kızların okuma, yazma ve terbiyesi yolları tavsiye edilir, insanın mesut ve kâmil bir kişi olabilmesi için gerekli öğütler verilirdi. Bunlar ahlâkta “*İlm-i Tedbiri'l-Menzil*” adı altında toplanarak açıklanırdı. Meselâ *Ahlâk-ı Alâi*'de bu konu, yüzlerce sayfalık yer tutar”.¹¹⁹

Ahlâk kitapları içerisinde yer alan Siyasetnâmeler, Nasihatnâmeler, Pentnâmeler, Fütüvvetnâmeler ve Kabüs-nâmeler, şehirde yaşayan halkın uyması gereken kurallar, yöneticilerin taşımaları gereken sıfatlar, adalet ve siyasetin temelleri, erkek-kadın hakları, evlilik, akrabalık, yetişkin bir insanın edinmesi gereken hayat bilgileri gibi pek çok konuyu içermektedir.¹²⁰

¹¹⁸ Osman Pazarlı, *a.g.e.*, s. 57.

¹¹⁹ Osman Pazarlı, *a.g.e.*, s. 58.

¹²⁰ Agâh Sırrı Levend, “*Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız*”, TDAY, Belleten, İkinci Baskı, Ankara 1988, s. 89-115.

III. KİTÂBÜ'l-AHLÂKLARIN KONULARI

Hadisler, bize, iyi ya da doğrunun tabiat, ilâhî adalet ve insan hürriyeti arasında karmaşık bir ilişkiyi sunar. Aslında ahlâkî içerik ve nitelikli hadisleri tek bir bâb veya kitab altında hadis mecmualarında toplu bir şekilde bulmak mümkün gözükmemektedir. Bu durum, ahlâk ve âdâb konularının zamanla ya değişkenlik arz etmesine ya yerelliğine veyâhut zamanla başka konuların daha önemli hale gelmesine bağlanabilir. Sosyal varlık olan insanın zarurî ihtiyaçlarına dair âdâb-ı muâşeret (yemek-içmek, yatmak-kalkmak gibi görgü) kuralları toplumdan topluma ve zamana bağlı değişkenlik arz etmektedir. Ancak bazı hususlarda çevre şartlarının değişmesiyle zamanla muhteva olmasa bile şekle dair bir değişiklik veya modernize etme söz konusu edilebilmektedir.

Hadis literatüründeki ahlâk kitaplarında yer alan rivayetler, insanlığa doğru davranışı tavsiye eden doğru davranışları ihtiva etmektedir. Hadislerin içerdiği bu faziletleri tam anlamıyla ortaya koyabilmek için öncelikle şu noktaları göz önünde bulundurmak gerekmektedir: Hadislerde söz, davranışın, tutum, duygu ve düşüncelerin fazilet adına alması için dayanması gereken esasları belirlemek, bunlardan hareketle bir faziletler listesi oluşturmak ve bu listeyi günümüz ahlâk düşüncesiyle ilişkilendirerek adaptasyonunu sağlamaktır.

Ahlâk Kitapları müellifleri, kitaplarında yer verdikleri faziletler konusunda herhangi bir kriter belirlememişlerdir. Özellikle ilk dönem eserlerinin genel karkteristiği faziletlerin tamamen rivayetlerden hareketle temellendirmiş olmalarıdır. Mesela İbn Ebî'd-Dünyâ, kitabını şu on erdem üzerine binâ etmiştir: *“Doğru sözlü olmak, Allah’a itâat hususunda zorluklara göğüs germek, isteyene vermek, bir iş yapana karşılığını vermek, akrabayı ziyaret, emaneti eda etmek, komşuya iyi davranmak, arkadaşına iyi davranmak, misafirperverlik ve -hepsinin başı- hayâ”*dır.¹²¹

¹²¹ İbn Ebî'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd b. Sufyân b. Kays Ebû Bekr, *Mekârimu'l-Ahlak*, (Tah. Yasin Muhammed Sevvâs), Dâr-ı Sâdir, Beyrut 1999, nu: 36, s. 39.

Hız. Peygamber, dinî ve ahlâkî yükümlülüğünü yerine getirmeyi mümkün hale getiren hemen her niteliğe bir değer biçmiştir. Bunu kimi zaman bazı ibadet, tutum ve davranışlara, kimi zaman da bu davranışlara sahip kişilere değer yükleyerek gerçekleştirmiştir. Faziletli insanların ve işlerin anlatıldığı hadisler, genellikle şu hususları ön plana çıkarmaktadır: İman, cihad, hac, yemek yedirmek ve yumuşak konuşmak,¹²² güzel ahlâk,¹²³ Allah için sevmek ve nefret etmek,¹²⁴ takvâ, sıla-i rahim, iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak,¹²⁵ dilinden ve elinden emin olmak,¹²⁶ müslüman kardeşini sevindirmek, borcunu ödemek, ekmek yedirmek,¹²⁷ akraba ile bağı koparmamak, vermeyene vermek ve zulmedeni bağışlamak¹²⁸ ve insanların sevgisini kazanmak.¹²⁹

Hız. Peygamber hiçbir zaman amellerin değerlerine dair kesin bir derecelendirme yapmamıştır. Fakat bu, Hız. Peygamber'in insan hiçbir ölçüt kullanmadığı anlamına da gelmez; bunu , rivayetlerde bazen açıkça, bazen de satır aralarında görmek mümkündür. Mesela Hız. Peygamber, bir işi fazilet halinine dönüştürmede, niyetin, faydanın yapıldığı zaman ve şartların, yapacak kişilerinin imkanlarının ve elde edecekleri sonuçların önemine uygun ifadeler kullanmıştır.

Sonuç olarak Hız. Peygamber'in hadisleri söz konusu ölçütler gözetilmeksizin değerlendirilirse maksadıyla örtüşmeyen bir durum ortaya çıkmaktadır. Çünkü O, hiç bir zaman bir fazilet sıralaması yapmamış, her hangi bir amelin üstünlüğünü ortaya koymamıştır. Zaten böyle bir şey yapmış olmak da toplum ve insan tabiatına aykırı olmakla birlikte, dinin ruhuna da ters düşmek demektir.

¹²² Harâitî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed b. Sehl b. Şâkir es-Sâmerrî, *Mekârimu'l-Ahlak*, (Tah. Eymen Abdulcâbir el-Buhayrî), Dâru'l-Âfâkî'l-Arabî, Kâhire 1999, nu: 156, s. 66; Taberânî, Ebû'l-Kâsım Suleyman b. Ahmed b. Eyyûb b. Mutayr el-Lahmî, *Mekârimu'l-Ahlak*, (Tah. Faruk Hammâde), Dâru's-Sekâfe, Rabat 1987, nu: 154, s. 99.

¹²³ Harâitî, *a.g.e.*, nu: 17, s. 30

¹²⁴ Taberânî, *a.g.e.*, nu: 70, s. 65

¹²⁵ Harâitî, *a.g.e.*, nu:271, s. 102

¹²⁶ Harâitî, *a.g.e.*, nu:390, s. 135

¹²⁷ Taberânî, *a.g.e.*, nu:91, s. 73

¹²⁸ Harâitî, *a.g.e.*, nu:295, s. 107

¹²⁹ Taberânî, *a.g.e.*, nu:139, s. 93

İKİNCİ BÖLÜM

HADİS LİTERATÜRÜNDE MÜSTAKİL OLARAK KALEME ALINAN KİTÂBÜ'L-AHLÂKLAR

İslâmî ilimlerin tedvin ve tasnif dönemlerinden bugüne kadar ahlâk alanında çok sayıda eser te'lif edilmiş ve bunların pek çoğu günümüze ulaşarak önemli bir yekûn teşkil etmiştir. Buna rağmen tevarüs ettiğimiz bu zengin İslam ahlâk mirasının etkili ve güncel bir şekilde kullandığınızı söylemek mümkün değildir.

Ahlâk literatürüne dair bir envanterin oluşumuna engel olan öncelikli neden, belki de bizzat ahlâkın kendisidir. Ahlâkın din ve din ilimleriyle olan sıkı irtibatı, hangi kitabın ahlâk kategorisine gireceği hususunun açıklığa kavuşmasında bir engel olarak düşünülmüştür.¹³⁰

“Ümmet çağında ahlâkı dinî esaslardan, hatta dinî, tasavvufî düşüncelerden ayırmak mümkün olmadığına göre, bir eser için dinî, tasavvufî, ahlâkî vasıflardan birini kesin olarak vermek kolay değildir. Dinî bir eser aynı zamanda tasavvufî; tasavvufî bir eser de aynı zamanda ahlâkî olabilir. Bunun içindir ki, ancak kapsadığı esas fikre bakarak bir esere dinî, tasavvufî yahut ahlâkî hükmünü verir ve o çerçeveye içine alabiliriz”.¹³¹

Bunun yanında, İslam ahlâkçılarının çoğunun, ahlâka dair yazdıkları kitaplardan ziyade başka eserleri ile meşhur olmaları bu edebiyatın tam tesbitinin güçlüğünde gösterilecek bir başka engeldir.¹³²

“Ahlâk ilmine dair usûlî [sistematik] tarzda yazan müslüman müellifler nispeten azdır; bunlar arasında meşhur olanların hemen hepsi şöhretlerini başka

¹³⁰ Suat Koca, *Erken Dönem Mekârim-i Ahlâk Litaratürünün Ahlâk-Değer İlişkisi Bakımından İncelenmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi) Ankara 2005, s. 19-21.

¹³¹ Agâh Sırrı Levend, *Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız*, TDAY, Belleten, S. 234 (1964) 1963, s. 91.

¹³² Mustafa Çağrıcı, *Anahatlarıyla İslam Ahlakı*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1997, s. 64.

*eserleri ile kazanmışlardır. Binâenaleyh İslam aleminde ahlâk üzerinde hakikî ve müstakil bir ilim gibi büyük bir ehemmiyetle tercihen çalışılmamış olduğu neticesine varmamız lazımdır...”*¹³³

Ayrıca bugün tamamıyla müstakil bir saha olarak incelenen birkaç konunun bir tek kitapta incelendiği de görülür. Bu hususlar bir yandan bir kitabın ahlâka dair olup olmadığının tespitini güçleştirirken, diğer yandan ahlâk kitaplarını bir tasnife tabi tutmayı gerekli kılar.¹³⁴

Bu noktada bazı eserlerin muhtevâ ve şekil yönünden farklı alanlara dahil olduğunu da söylemek gerekir. Şeklin önemli olmadığı düşünülebilir. Ancak “*ahlâk konusunda telif edilen eserlerin ‘şekli’ büyük önemi haizdir. Çünkü şekil, eserin telif edildiği zamanda müellife hakim olan değerler sisteminin yapısını yansıtması bakımından bizatihî bir değerdir*”.¹³⁵ Sonuçta erken dönem ahlâk kitapları, konu bakımından ahlâk alanına aidiyetinde kuşku yoksa da, şekil olarak farklı bir alana aittir. Bu kitaplar şekil ve üslûp açısından hadis, muhteva yönünden de ahlâk literatürü içinde değerlendirilmiştir.

Ahlâk kitaplarında diğerlerine nispetle daha çok kullanılan üç türlü başlık vardır: ‘Kitâb’ül-Ahlâk’, ‘Tehzîbu’l-Ahlâk’ ve ‘Mekârimu’l-Ahlâk’. ‘Mekârimu’l-Ahlâk’ adını alan kitaplar, genellikle muhtelif faziletleri, medih ve tavsiyeye dair Peygamber’e isnâd edilen hadisler ile diğer büyük şahsiyetlere atfedilen sözlerden (kelam-ı kibâr) oluşan derlemelerdir.¹³⁶

¹³³ Carra de Vaux, *Ahlak*, İA, MEB Yay. İstanbul 1950, C. I, s. 159.

¹³⁴ Mustafa Çağrı, *Anahatlarıyla İslam Ahlakı*, s. 64.

¹³⁵ Muhammed Âbid Câbirî, *Aklu’l-Ahlâkıyyu’l-Arabî*, Dâru’n-Neşri’l-Mağribiye-ed-Dâru’l-Beydâ, Mağrib 2001, s. 525.

¹³⁶ Carra de Vaux, *Ahlak*, İA, C. I, s. 159.

A. Müstakil Ahlâk Kitapları

İslam Ahlâk literatürü zengin bir eser yelpazesine sahip olmakla birlikte, bu eserler için güncel ve kullanıma yönelik bir envanter oluşturulmamıştır. Bunun temelde iki sebebi vardır. 1) İlk devirlerde ahlâkı dînî esaslardan, dînî de tasavvufî düşüncelerden ayırmanın mümkün olmamasıdır.¹³⁷ 2) Ahlâka dair eser veren müelliflerin genellikle başka alanlardaki eserleriyle meşhur olmalarıdır.¹³⁸

Elimizdeki kaynaklardan¹³⁹ elde ettiğimiz bilgiler doğrultusunda aşağıdaki “*Müstakil Ahlâk Kitapları*” listesini oluşturmaya uygun gördük.

1. **İbnü'l-Mukaffa** (ö.142/759): *Risâle li'l-Ahlâk fî Hikmeti'l-Ameliyye*.¹⁴⁰
2. **İbn Ebî'd-Dünyâ** (ö.281/894): *Mekârimü'l-Ahlâk*.
3. **el-Harâitî** (ö. 327/939): *Mekârimü'l-Ahlâk*.
4. **Taberânî** (ö. 360/971): *Mekârimü'l-Ahlâk*.
5. **İbn Lâl** (ö. 398/1008): *Mekârimü'l-Ahlâk*.
6. **İbnü'l-Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakûb** (ö. 421/1030): *Tehzîbü'l-Ahlâk ve Tathîrü'l-A'râk*.
7. **İbn Sînâ, Ebû Ali Hüseyin** (ö. 428/1036): *Risâle fî İlmi'l-Ahlâk*.¹⁴¹
8. **Mâverîdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed** (ö. 450/1058): *Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn*.
9. **Gazâlî, Ebû Hâmid b. Muhammed** (ö. 505/1111): *Kitâbü Eyyühe'l-Veled*.
10. **Zemahşerî, Cârullah Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer** (ö. 538/1143): *Nevâbiğü'l-Kelim*.
11. **Zernûcî, Burhaneddîn** (ö. 645/1247): *et-Ta'lîm ve'l-Müte'allim*.

¹³⁷ Geniş bilgi için bkz. Agâh Sırrı Levend, *Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız*, TDAY, Belleten, İkinci Baskı, Ankara 1988, sayı: 234 (1964) 1963, s. 89-115.

¹³⁸ Carra de Vaux, *Ahlâk*, İA, İstanbul 1950, C. I, s. 159.

¹³⁹ Kettânî, *Hadis Literatürü*, Trc. Yusuf Özbek, İz Yayıncılık, İstanbul 1994; Agâh Sırrı Levend, *Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız*, TDAY, Belleten, sayı: 234 (1964) 1963, s. 89-115.

¹⁴⁰ Müellifin bu eseri, *Risâle li'l-Ahlâk* adıyla İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphânesi Arapça yazmalar bölümü 6377/4 demirbaş numarasına kayıtlıdır.

¹⁴¹ İbn Sînâ'nın ahlâka dair bu kitabının yazmaları III. Ahmed Kütüphânesi 2447; Süleymaniye Kütüphânesi Ayasofya Bölümü 4853; Nuruosmaniye Kütüphanesi 4894 demirbaş numaralarına kayıtlıdır.

12. **Tûsî, Nasîruddîn Muhammed b. Hasan** (ö. 672/1273): *Ahlâk-ı Nâsirî*.
13. **Îcî, Azuddîn Abdurahman b. Ahmed** (ö. 756/1355): *Ahlâk-ı Azudî*.
14. **Celâleddîn Devvânî** (ö. 908/1502): *Levâmiu'l-İşrâk fî Mekârimi'l-Ahlâk*.
15. **Kâşifi, Hüseyin b. Ali Vâ'iz** (ö. 910/1504): *Ahlâk-ı Muhsinî*.
16. **Ebû Muhammed Rûzbâhânî eş-Şîrâzî** : *Ahlâk-ı Şemsî*.
17. **Hüseyin b. Muhammed el-İsferâyînî** : *Mekârimü'l-Ahlâk*.

B. Müstakil Zühd Kitapları¹⁴²

1. **Zeynelâbidîn b. Ali** (ö.92/710): *Sahîfetu Ali b. el-Hüseyin aleyhisselâm ve Kelâmuhu fî'z-Zühd*.¹⁴³
2. **el-Hasan b. Ebû'l-Hasan Yesâr el-Basrî** (ö. 110/728): *Kitâbü'z-Zühd li'l-Hasani'l-Basrî*.¹⁴⁴
3. **Ebû Hamza Sabit b. Dînâr** (ö.150/768): *Kitâbü'z-Zühd*.¹⁴⁵
4. **Ebû's-Salt Zâide b. Kudâme es-Sakafî el-Kûfî** (ö.160/776): *Kitâbü'z-Zühd*.¹⁴⁶
5. **Ebû Abdurrahman Abdullah b. Mübarek el-Mervezî** (ö.181/797):

¹⁴² Bu listeyi oluştururken Ahmet Yıldırımın [“*Din, Dünyevileşme ve Zühd*” Araştırma Yay. Ankara 2005] adlı eserinden büyük ölçüde yararlandığımızı belirtmek istiyoruz.

¹⁴³ Bu eser Ebû Cafer Muhammed el-Kuleynî'nin *er-Ravzâ mine'l-Kâfî*, (Tahran 1388) adlı eserinin (VIII, 14-17) içinde bulunmaktadır.

¹⁴⁴ Hasan-ı Basrî'nin böyle bir eserinin olduğu onun biyografisinden bahseden eserlerde zikredilmemektedir. Ancak Muhammed Abdurrahîm Muhammed, Hasan-i Basrî'nin muhtelif eserlerde yer alan zühdle ilgili rivayetlerini bir araya getirmiş ve zühd konusuna uygun düşecek bablara ayırarak bu eseri teşekkül ettirmiş ve tahkik etmiştir. Eserin içinde Hasan-i Basrî'den 523 rivayet bulunmaktadır. Bunlardan kırk beş rivayet Hasan-i Basrî'nin genelde mürsel olan rivayetlerini ihtiva etmektedir. Geri kalan rivayetler ise Hasan-i Basrî'nin zühd konusundaki sözleridir. Ayrıca eserin sonunda Kur'ân tilavetiyle ilgili olarak Hasan-i Basrî'nin sözlerine yer verilmiştir.

¹⁴⁵ Şîa hadis ve fıkıh âlimlerinden olduğu belirtilen müfessir ve zâhid Ebû Hamza, zühdle ilgili ilk eser yazarlardandır. Kitâbu'z-Zühd adlı eser yazdığı Fuat Sezgin tarafından belirtilmektedir. Eser bugün elimizde mevcut değildir.

¹⁴⁶ İbnü'n-Nedîm *Fihrist* inde bu zata ait *Kitâbü'z-Zühd* adlı bir eserin varlığından bahsetmektedir

*Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik'tir.*¹⁴⁷

6. **Ebû Mes'ûd Muâfâ b. İmrân el-Ezdî el-Mevsilî** (ö.185/801): Zehebî eserinde bu zatın zühde dair bir eserinin olduğunu kaydetmektedir. Yazma nüshalan mevcuttur. (Şam-Zâhiriyye, Mec. 19, hadis 359)¹⁴⁸ Eser Amir Hasan Sabri tarafından 1999 yılında neşredilmiştir.

7. **Fudayl b. İyâz** (ö. 187/803): **İbn Hayr Fihristinde** onun *Rekâik* adlı eserinin olduğunu zikretmektedir.¹⁴⁹

8. **Ebû Abdurrahman Muhammed b. Fudayl b. Gazvân ed-Dabbî** (ö. 195/810): *Kitabü'z-Zühd* adlı eseri olduğuna Zehebî ve İbnu'n-Nedîm işaret etmektedir.¹⁵⁰

9. **Ebû Süfyân Vekî b. Cerrâh er-Ruâsî** (ö. 197/812). Zühde dâir eserinin adı *Kitâbü'z-Zühd*'dür. Râvisi **Abdullah b. Hişâm el-Mürsî**'dir. Eserin orijinal nüshası Şam-Zâhiriyye kütüphanesi Genel bölümü 1033 numaralı demirbaşa kayıtlıdır. Bu eser **Abdurrahman Abdulcebbâr el-Ferîvâî**'nin tahkiki ile üç cild halinde Medine'de basılmıştır. Yetmiş üç bab başlığı ve 539 rivayetten oluşan eser konulara göre tertip edilmiş ve rivayetler buna göre taksim ve tasnif edilmiştir. Muhakkik eserin baş tarafında müellif hakkında bilgiler vermiş, eser içerisinde hadislerin tahririni ve râvilerin tanıtımını yapmış, tahrir yapıldıktan sonra hadis in sıhhati ile ilgili hükümleri dipnotlarda belirtmiştir. Ayrıca yine muhakkik eserin

¹⁴⁷ Zühd edebiyatının en meşhur, en yaygın ve ilk dönem zühd anlayışını ortaya koyan eserlerden biridir. Yazma halindeki nüshaları günümüze kadar intikal etmiştir. Konulara göre (ale'l-ebvâb) tertip edilmiş ve rivayetler buna göre taksim ve tasnif edilmiştir. Tahkikli ve tahkiksiz neşirleri yapılmıştır. Tahkikli ilk neşirini Habîburrahman el-A'zamî Hindistan'da (Malegon 1966) yapmıştır. A'zamî üç yazma nüshayı (İskenderiye, Zâhiriyye, orjinal nüsha İstanbul-Süleymaniye) esas alarak tahkikli neşirini yaptığı bu eserin baş tarafına bir mukaddime yazmış (64 sayfa), sonuna da fihrist koymuştur. Sahabe adlarına ve hadislerin ilk harflerine göre ayrı bir kitapta fihristini Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşî, Vahîd Kibâre ve Ahmed Ferid yapmıştır. Eserin aslı on bir cüz ve 1627 rivayetten ibarettir. İçinde vâhî (metruk, asılsız) rivayetlerin bulunduğu belirtilmektedir. Eser Hz. Peygamber, ashap ve tabînin ibadet, itaat, ihlâs, tevekkül, doğruluk, tevazu, kanaat gibi ahlâkî konularla birlikte, zikir, ağlama, ölümü hatırlama, dile sahip olma, iyilerle arkadaşlık, fakr, rıza ve dünyaya aldanmama gibi zühdi-tasavvufî konulan ihtiva etmektedir. Eserin sonuna Nuaym b. Hammâd'm ziyade rivayetlerini ihtiva eden bir bölüm de ilâve edilmiştir. Ayrıca Yahya b. Saîd'in İbnu'l-Mübârek'in *Zühdü* üzerine *Ziyâdâtı* vardır. M. Adil Teymur tarafından *Zâhidlik ve İncelikler* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir. (İstanbul 1992). Kitabın rivayet senedi şöyledir: Yahya b. Muhammed b. Saîd anî'l-Hüseyn b. el-Hasan el-Mervezî an İbni'l-Mübârek.

¹⁴⁸ Sezgin, *GAS*, C. I, s. 636.

¹⁴⁹ Amir Ahmed Haydar'ın *ez-Zühdü'l-Kebîr*'e yazdığı giriş sayfası, s. 47.

¹⁵⁰ Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, C. I, s. 315; İbnu'n-Nedîm, *Fihrist*, *Dârü'l-Marife*, Beyrut 1398/1978, s. 278.

sonuna âyetlerin, hadislerin, diğer haberlerin, şahısların, yerlerin ve kitapların birer fihristini koymuştur. Eser, dünyanın fâniliği, mü’minin bu dünyaya karşı tutumu ve bakış açısı, gurur, makam-mevki sahibi olmaktan dolayı kibir vb. kötü fiillerin yerilmesi, günahlardan uzak durmaya çalışma, insanların haklarına riâyet, güzel ahlâk sahibi olma, haksızlık ve zulümden kaçınma, nefsin isteklerine yüz çevirme, doğruluk üzere olma, bütün işlerinde Allah’ın rızasını ön plana alma gibi konuları içermektedir.

10. **Abdullah b. Vehb b. Müslim** (ö.197/812). Kaynaklarda zühde dair bir eseri olduğu nakledilmektedir. Zehebî Sahnûn’un hayatından bahsederken onunla alâkalı olarak, “Ona İbn Vehb’in Megazîsi okunduğunda gözlerinden yaşlar aktığını, İbn Vehb’in *Zühdü* okunduğunda ise ağladığı” şeklinde nakilde bulunulduğunu kaydeder.¹⁵¹ Bu ifadelerden onun zühde dair eseri olduğu anlaşılmaktadır.

11. **Seyyar b. Hatem** (ö. 200/815): İbn Hacer eserinde bu zatın “*zühde*”e dair bir eserinin olduğunu zikretmektedir.¹⁵²

12. **Esed b. Mûsâ b. İbrahim b. Velîd b. Abdülmelik b. Mervan b. Hakem el-Umevî** (ö.212/827). Sünnete dair kaleme aldığı bir kitap sebebiyle kendisine “Esedü’s-sünne”denildiği rivayet edilmektedir. Eser sahibi bir zat olduğu bilinen Esed b. Musa’nın günümüze ulaşan tek eseri *Kitâbü’z-Zühde ve’l-ibâde ve’l-vera’* adlı eseridir. Abdullah b. Mübârek’in *Kitâbu’z-Zuhd*’ünden sonra bu sahada kaleme alınmış önemli ve meşhur bir kitap olup, ancak bu iki eserin muhtevası arasında çok az benzerlik bulunmaktadır. Çünkü Abdullah b. Mübarek eserinde daha çok ahlâkî ve insanî kemale erdirecek zühdî davranışlar üzerinde dururken, Esed b. Mûsâ, kıyamet ehli, kıyamet halleri ve kıyamet zamanında gerçekleşecek hususlar üzerinde durmuştur. Yazma halindeki nüshaları günümüze kadar intikal etmiştir.¹⁵³

13. **Ebû Osman Saîd b. Mansûr el-Mervezî** (ö. 227/841): Suyûtî *Tabakâtü’l-Huffâz* adlı eserinde ve İbn Hayr Fihrist’inde *Zühde* adlı eserinin olduğunu zikretmektedir.¹⁵⁴ Bu hususta kitabın isminden başka bir bilgiye sahip

¹⁵¹ Zehebî, *Siyer A’lamun-Nubelâ*, Beyrut 1981-1985, C. XII, s. 67.

¹⁵² İbn Hacer, *Tehzîb*, Dâr-ı Sâdır, Beyrut 1326, C. III, s. 483.

¹⁵³ Sezgin, *GAS*, C. I, s. 355.

¹⁵⁴ Suyûtî, *Tabakâtü’l-Huffâz*, Beyrut 1983, s. 182.

değiliz.¹⁵⁵

14. **Bişr b. Haris el-Hâfi** (ö. 227/841): *Kitâbü'z-Zühd* adlı eseri olduğuna İbnü'n-Nedîm işaret etmektedir.¹⁵⁶ Kaynaklarda kaydedildiğine göre, bütün kitapları kendisiyle birlikte gömülmüştür.¹⁵⁷ Ancak **Fuat Sezgin**, bu eserin bir nüshasının Hindistan'da bulunan Batna Hudâbahş Kütüphanesi'nde bulunduğunu kaydetmektedir (I/141, nu: 1374).¹⁵⁸

15. **Ebû Abdullah Ahmed b. Harb en-Nîsâbü'rî** (ö. 234/848): İbnü'l-İmâd eser sahibi bir zat olduğunu belirtiyor.¹⁵⁹ *Kitabü'z-Zühd* adlı eseri olduğunu ise Kâtib Çelebi kaydetmektedir.¹⁶⁰

16. **Ebû Bekir İbn Ebî Şeybe** (ö. 235/849): Âmir Ahmed Haydar, Sem'ânî'nin semâ ettikleri arasında İbn Ebî Şeybe'nin *Kitabü'z-Zühd* adlı eserinin bulunduğunu nakletmektedir.¹⁶¹

17. **Ebû Ca'fer Muhammed b. Hüseyin el-Burculânî** (ö. 238/852): Kaynaklarda eserinin adı *Kitabü'z-Zühd ve'r-Rekâik* şeklinde geçmektedir.¹⁶²

18. **Abdulaziz b. Yahya el-Kinânî el-Mekkî** (ö. 240/854): *Kitâbü'z-Zühd* adlı eseri olduğuna İbnü'n-Nedîm işaret etmektedir.¹⁶³

19. **Ahmed b. Muhammed b. Hanbel** (ö. 241/855): Eserinin adı *Kitabü'z-Zühd'dür*¹⁶⁴. Zühd edebiyatının en meşhurlarından biri olarak bilinen Ahmed b. Hanbel'in bu eseri hemen hemen bütün konu ile ilgili kaynaklarda zikredilir ve ona nisbet edilir. Ayrıca kitabın ona nisbeti hususunda hiçbir şüphe yoktur¹⁶⁵. Eser matbudur. Bildiğimiz kadarıyla eserin biri tahkiksiz (Beyrut 1983); ikisi tahkikli olarak üç neşri yapılmıştır. Tahkikli neşirlerin birincisi M. Celâl Şeref (Kahire 1984); ikincisi, M. Saîd Besyûnî Zağlûl (Beyrut 1986) tarafından yapılmıştır. Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbu'z-Zühd* dışında bir de *Kitâbü'l-Vera'* adlı

¹⁵⁵ Ali Akyüz, *Said b. Mansur'ün Musannef'inin Yeniden İnşası*, s. 53.

¹⁵⁶ İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, s. 230.

¹⁵⁷ İbnü'l-İmâd, Abdülhay b. Ahmed, *Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb*, Kahire 1350-1351, C. II, s. 59.

¹⁵⁸ Sezgin, *GAS*, C. I, s. 683.

¹⁵⁹ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, C. II, s. 80.

¹⁶⁰ Kâtib Çelebi, *Keşf*, Maârif Vekâleti, İstanbul 1941, C. II, s. 1422.

¹⁶¹ Amir Ahmed Haydar, *ez-Zühdü'l-Kebîr*'e yazdığı giriş yazısı, s. 49.

¹⁶² Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu Bağdad*, (Tah. M. Abdulkâdir Atâ), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1997, C. II, s. 222; İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, s. 230.

¹⁶³ İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, s. 230.

¹⁶⁴ İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, s. 280.

¹⁶⁵ Bkz. Muhammed Celâl Şeref, *Kitâbü'z-Zühd*'e yazdığı giriş yazısı, s. 24-27.

eseri vardır. Eser talebesi Ebû Bekir el-Merrûzî'nin Ahmed b. Hanbel'e sorduğu bazı fetvalar ile zühd ve takvaya dair 100 meselenin yine onun kalemıyla meydana gelmiştir. Kitab, önce Kahire'de (1340), daha sonra biri Dr. Zeyneb İbrahim el-Karût'un Beyrut'ta (1983) diğeri M. Saîd Besyûnî Zağlûl'un tahkikiyle (Beyrut 1986) neşredilmiştir.¹⁶⁶

20. **Hennâd b. Seri b. Mus'ab et-Temîmî ed-Dârimî** (ö. 243/ 857): Kaynaklarda zühd konusunda büyük bir eseri olduğu zikredilmektedir.¹⁶⁷ Tertibinin güzelliği, konularının çeşitliliği ve hacmi yönüyle zühd sahasında önemli eserlerden biri olarak kabul edilmektedir. Yazma halindeki nüshaları günümüze kadar intikal etmiştir.¹⁶⁸

21. **Haris b. Esed el-Muhâsibî** (ö. 243/857): Eserin adı *el-Mesâil fî'z-Zühd*'dür. İsminden de anlaşılacağı üzere kitap, Muhâsibî'nin talebeleri tarafından zühd konusunda kendisine sorulan sorulara verilen cevaplardan oluşmaktadır. Eser daha çok Muhâsibî'nin zühdle ilgili görüş ve düşüncelerini içerdiğinden tamamen rivayetlerden meydana gelmemektedir. Rivayetler işlenen konuya göre yeri geldiğinde o konuyla ilgisi varsa verilmektedir. Rivayetleri kendi üslubuyla şerh etmiştir. Bu yönüyle kitap diğer *Kitâü'z-Zühdler* gibi bir hadis kitabı gibi rivayetlerden oluşmayıp zühdle ilgili fikir ve düşüncelerden oluşmaktadır. Muhasibi konunun rivayet yönüyle değil, daha çok felsefesiyle uğraşmaktadır. Eserin ilk neşri Muhâsibî'nin *el-Mesâil fî a'mâli'l-kulüb ve'l-Cevâ-rih* adlı eseriyle birlikte **Abdulkadir Ata** tarafından tahkik edilerek basılmıştır (Kahire 1969). Daha sonra **Mustafa Abdulkadîr Atâ** tarafından da tahkik edilen eser, hadisleri tahrir edilip tekrar neşredilmiştir. Ayrıca muhakkik, bunlarla birlikte eserde anlaşılmayan yerlere açıklamalar koymuş ve metinde görülen bazı yanlışlıklar eserin yazmalarıyla

¹⁶⁶ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-Verâ*, thk. Zeyneb İbrâhim Karut, Beyrut 1983, s. 208.

¹⁶⁷ Zehebî, *Mizânü'l-İtidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, Nşr. Ali Muhammed el-Bicavi, Kahire 1963, C. II, s. 509; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, C. II, s. 104.

¹⁶⁸ Sezgin, *GAS*, C. I, s. 111, bu eser Abdurrahman b. Abdulcebbar *el-Ferîvâî*'nin tahkikiyle 1985 yılında Kuveyt'te iki cild halinde basılmıştır.

karşılaştırarak düzeltmiştir.¹⁶⁹ Muhâsibî'nin zühd konusuyla alâkalı *el-Mekasib: el-Rızkû'l-Helâl ve Hakikat'üt-Tevekkül alellah* adlı bir eseri de bulunmaktadır.

22. **Ahmed b. Ebî'l-Hivârî** (ö. 246/860): Âmir Ahmed Haydar, İbn Hayr Fihrist'inde ve Kâdî İyâz şeyhlerinden rivayet ettiği Fihrist'inde *Kitabü'z-Zühd* adlı eserinin bulunduğunu nakletmektedir.¹⁷⁰

23. **Ahmed b. İbrahim ed-Devrakî** (ö.246/860): Âmir Ahmed Haydar, İbn Hayr Fihrist'inde ve Kâdî İyâz şeyhlerinden rivayet ettiği Fihrist'inde *Zühdü İbn Sirin ve Eyyûb ve Vüheyb b. el-Verd ve İbrahim b. Edhem ve Süleyman b. el-Havvâs* adlı eserinin bulunduğunu nakletmektedir.¹⁷¹

24. **Ebû Ahmed Muhammed b. Ahmed el-Assâl el-Isfehânî** (ö. 249/863): Zehebî eserinde *Kitabü'r-rekâik* adlı eserinin bulunduğunu zikretmektedir.¹⁷²

25. **Ebû Abdullah Muhammed b. Abdillâh İbnü'l-Müsennâ** (ö. 252/865). Eserinin adı *Zemmü'd-dünyâ ve'z-Zühdü fihâ'dır*. Eserin yazma nüshaları mevcuttur. (Zâhiriyye Kütüphanesi, nu: 8940).¹⁷³

26. **Muhammed b. Sahnûn** (ö.256/870): Âmir Ahmed Haydar, İbn Hayr Fihrist'inde ve Kâdî İyâz şeyhlerinden rivayet ettiği Fihrist'inde *ez-Zühd vemâ yecibu ale'l-mütenazırîn min husni'l-edeb* adlı eserinin bulunduğunu nakletmektedir.¹⁷⁴

27. **Ebû İshak İbrahim b. Abdullah b. Cüneyd el-Hatalî** (ö. 260/874): Kaynaklarda zühd ve rekâike dair eserlerinin bulunduğu zikredilmektedir.¹⁷⁵

28. **Utbe b. Ebân el-Basrî** (ö.?): Zühde dair bir risalesi olduğuna İbn'ün-Nedim işaret etmektedir.¹⁷⁶

¹⁶⁹ Hâris el-Muhâsibî, *el-Mesâil fî'z-Zühd*, thk. Mustafa Abdülkadir Ata, Kahire 1986.

¹⁷⁰ Âmir Ahmed Haydar, *ez-Zühdü'l-Kebîr'e* Yazdığı Giriş Yazısı, s. 50.

¹⁷¹ Âmir Ahmed Haydar, *ez-Zühdü'l-Kebîr'e* Yazdığı Giriş Yazısı, s. 50.

¹⁷² Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, C. III, s. 98, 887.

¹⁷³ Sezgin, *GAS*, C. I, s. 644.

¹⁷⁴ Âmir Ahmed Haydar, *ez-Zühdü'l-Kebîr'e* Yazdığı Giriş Yazısı, s. 50-51.

¹⁷⁵ Zehebî, *Tezkire*, C. II, s. 149; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, C. I, s. 110; Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu Bağdad*, C. VI, s. 120.

¹⁷⁶ İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, s. 230.

29. **Ebû Ca'fer İbn Muhammed b. Müsennâ b. Ziyâd es-Simâr** (ö. 260/874): Eserin adı *Kitabün fî zemmi'd-dünyâ ve'z-zühdi* fihâ'dır. Kitabın yazma nüshaları vardır. (Zâhiriyye Kütüphanesi, nu. 8940).¹⁷⁷

30. **İbrahim b. Abdullah b. Cüneyd el-Huttelî** (ö. 260/873): Hatîb el-Bağdâdî zühd ve rekâike dair eserlerinin bulunduğu zikretmektedir.¹⁷⁸

31. **Ebû Zur'a Ubeydullah b. Abdulkerim b. Yezîd er-Râzî** (ö.264/878):Kaynaklarda *Kitâbü'z-Zühd* adlı eserinin olduğu zikredilmektedir¹⁷⁹. Yazmaları bulunmaktadır.¹⁸⁰

32. **Ebû Dâvud Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî** (ö.275/888): Ebû Dâvud *Kitâbü'z-Zühd* adlı eserini sahabe ve tabiîn (ale'r-ricâl) isimlerini esas alarak tasnif etmiştir.¹⁸¹

33. **Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed Salih b. Haccâc Mervezî** (ö. 275/888): Zühdle ilgili *Kitâbü'l-vera'* adlı eseri bulunmaktadır. Eser, Semir b. Emin Züheyri tarafından tahkik edilerek basılmıştır.¹⁸²

34. **Ebû Hatim Muhammed b. İdris b. Münzir el-Hanzalî er-Râzî** (ö.277/890): Eserinin adı *Kitâbü'z-Zühd*'dür. Yazma nüshaları mevcuttur. Bu eserden seçilerek meydana getirilen h. VI. asıra ait bir nüsha Zâhiriyye Kütüphanesi'nde Mecmua nu. 28/10 (138a-146b) kayıtlıdır.¹⁸³

35. **Ca'fer b. Muhammed b. Şâkir es-Sâîğ** (ö. 279/892): Âmir Ahmed Haydar, İbn Hayr Fihrist'inde ve Kâdî İyâz şeyhlerinden rivayet ettiği Fihrist'inde *Kitabü'z-Zühd* adlı eserinin bulunduğunu nakletmektedir.¹⁸⁴

36. **İbn Ebî'd-Dünyâ, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd** (ö. 281/894): Eserinin adı *Kitâbü'z-Zühd*'dür. Eser Yasin Muhammed Sevvâs tarafından tahkik edilip neşredilmiştir.¹⁸⁵

37. **İbn Ebî'd-Dünyâ:** Âmir Ahmed Haydar, İbn Hayr *Fihrist*'inde

¹⁷⁷ Sezgin, *Tarih'üt-Türâs*, C. II, s. 448.

¹⁷⁸ Sezgin, *GAS*, C. I, s. 645.

¹⁷⁹ Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 263.

¹⁸⁰ Kettanî, *Hadis Literatürü*, s. 70'te 51. dipnotu.

¹⁸¹ Ebû Dâvud, *Kitâbü'z-zühd*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim b. Muhammed - Ebû Bilâl Guneym b. Abbâs b. Guneym, Kahire 1993.

¹⁸² Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed Salih b. Haccâc Mervezi *Kitabu'l-vera'*, thk. Semir b. Emin Züheyri, Riyad 1997, s. 208.

¹⁸³ Sezgin, *GAS*, C. I, s. 153.

¹⁸⁴ Amir Ahmed Haydar, *ez-Zühdü'l-Kebir*'e yazdığı giriş, s. 52.

¹⁸⁵ İbn Ebî'd-Dünyâ, K. Zühd, thk. Yasin Muhammed Sevvâs, Dımaşk 1999, s. 282.

Kitabü'l-Verâ' adlı eserinin bulunduğunu nakletmektedir¹⁸⁶. Yazma nüshaları bulunmaktadır: Zâhiriyye Kütüphanesi Mecmua nu. 132 (158-179 vr.).¹⁸⁷

38. **İbn Ebî'd-Dünyâ**: İbn Hacer *el-Mu'cemu'l-mufehres* adlı eserinde *Kitabu'r-Rikka ve'l-bukâ* adlı eserinin bulunduğunu nakletmektedir.¹⁸⁸

39. **İbn Ebî'd-Dünyâ** : *Kitâbu Zühdi Mâlik b. Dînâr* adlı eserinin bulunduğuna İbn'ün-Nedîm işaret etmektedir.¹⁸⁹

40. **İbn Ebî'd-Dünyâ**: Yine aynı müellifin *Kitâbu zemmi'd-dunyâ* adlı eseri de bulunmaktadır.¹⁹⁰ Eser M. Abdulkadîr Ahmed Atâ tarafından tahkik edilmiş ve basılmıştır.¹⁹¹

41. **İbn Ebî'd-Dünyâ**: *et-Tevekkül alallah azze ve celle* adlı eseri vardır.¹⁹²

42. **Ebû Bekir Ahmed b. Amr İbn Ebî Asım en-Nebîl ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî** (ö. 287/900): Eserinin adı *Kitâbü'z-Zühd*'dür. Eser Dr. Abdulalî Abdulhamîd el-A'zamî el-Ezherî tarafından tahkik edilmiştir.¹⁹³

43. **Muhammed b. Ahmed.b. Berrâ el-Abdî** (ö. 290/904): Âmir Ahmed Haydar, İbn Hayr *Fihrist*'inde *Kitâbü'r-Redâ fî'z-Zühd* adlı eserinin bulunduğunu nakletmektedir.¹⁹⁴

44. **Ebû Bekir Ahmed b. Alî b. Said b. İbrahim el-Kureşî el-Mervezî** (ö.292/906): Eserinin adı *Kitâbü'l-Verâ'*dır. Yazma nüshaları bulunmaktadır. (Zâhiriyye Kütüphanesi, Tasavvuf nu:129).¹⁹⁵

45. **Ebû't-Tayyib Ahmed b. Ravh b. Ziyâd b. Eyyûb el-Bağdâdî** (ö.?): Ebû Nuaym ve Hatib onun Zühde dair eserleri olduğunu kaydetmektedirler.¹⁹⁶

46. **Muhammed b. Nasr el-Mervezî** (ö. 294/908): *Kitâbü'l-Verâ'* adlı eseri olduğunu Kâtib Çelebi kaydetmektedir.¹⁹⁷ Yazma nüshaları mevcuttur (Zahiriye

¹⁸⁶ Amir Ahmed Haydar, *ez-Zühdü'l-Kebir*'e yazdığı giriş, s. 52.

¹⁸⁷ İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, s. 231.

¹⁸⁸ Amir Ahmed Haydar, *ez-Zühdü'l-Kebir*'e yazdığı giriş, s. 52.

¹⁸⁹ İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, s. 231.

¹⁹⁰ İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, s. 231.

¹⁹¹ İbn Ebî'd-Dünyâ, *Kitâbu Zemm'id-Dünyâ*, thk. M. Abdülkadir Ata, Beyrut 1993.

¹⁹² İbn Ebî'd-Dünyâ, *et-Tevekkül*, thk. Ebû Süleymân Câsim ed-Devserî, s. 104, Beyrut 1987.

¹⁹³ İbn Ebî Asım, *Kitâbü'z-Zühd*, thk. Abdülalî Abdülhamid el-A'zamî, Beyrut 1985.

¹⁹⁴ Amir Ahmed Haydar, *ez-Zühdü'l-Kebir*'e yazdığı giriş, s. 53.

¹⁹⁵ Sezgin, *GAS*, C. I, s. 162.

¹⁹⁶ Hatîb, *Târihu Bağdad*, C. IV, s. 159.

¹⁹⁷ Katib Çelebi, *Keşf*, C. II, s. 1469.

Ktp. Tasavvuf bölümü, nu: 129).¹⁹⁸

47. **Muhammed b. el-Hasan İbn Kuteybe** (ö. 310/922). Âmir Ahmed Haydar, İbn Hayr *Fihrist*'inde ve Kâdî İyâz şeyhlerinden rivayet ettiği *Fihrist*'inde *Kitabü'z-Zühd. Li-İbrahim b.* Edhem adlı eserinin bulunduğunu nakletmektedir.¹⁹⁹

48. **Ebû Abdullah Muhammed b. Akil b. el-Ezherî b. Akil el-Belhî** (ö. 316/928): Zehebî, *Şemâilü'z-Zühd* adlı eserinin bulunduğunu kaydetmektedir.²⁰⁰

49. **Abdurrahman b. Ebî Hatim b. İdris et-Temîmî el-Hanzalî er-Râzî** (ö.327/939): Dâvûdî ve Suyûtî *Tabakâü'l-müfessirîn* adlı eserlerinde *Kitâbu'z-Zühd* adlı eseri olduğunu zikretmektedirler.²⁰¹

50. **Alkame b. Mersed el-Hadramî** (ö.327/939): Eserinin adı *Zühdü's-Semâniyye* mine't-tâbi'în'dir. Eserin yazma nüshaları da bulunmaktadır (Zâhiriyye Kütüphanesi, Mecmua nu. 11, (160a-166a, h. 6. asır); Süleymaniye Kütüphanesi, mikrofilm arşivi nu. 2281).

51. **Ebû'l-Hasan Alî b. Muhammed b. Ahmed el-Mısırî el-Bağdâdî** (ö. 338/950): Kaynakların ifadesine göre eserinin adı *Kitabü'z-Zühdi'l-Kebîr*'dir. Eserde zühd ve değişik konulara ait kırk bölüm bulunmaktadır. Bu bölümlerden bir tanesi de "*Kitâbü'l-Hadîs fî'z-zühd*"dür.²⁰²

52. **İbn Ebî Zemnîn Muhammed b. Abdillâh el-Elbîrî** (ö.339/950): *Kitâbü Hayâtî'l-Kulûb fî'r-Rekâik ve'z-Zühd*.²⁰³

53. **İbn Ebî Zemnîn Muhammed b. Abdillâh el-Elbîrî**: *Kitabu Ünsi'l-Mürîdîn fî'z-Zühd*.²⁰⁴

54. **İbn Ebî Zemnîn Muhammed b. Abdillâh el-Elbîrî**: *Kitâbü'l-Mevâizi'l-Manzûme fî'z-Zühd*.²⁰⁵

55. **Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed b. Zeyyâd b. Bîşr İbn el-Ara-bî** (ö. 341/953): Eserinin adı kaynaklarda *Kitâbü'z-Zühd ve'l-Muâmelât ve'l-Makalât ve Sıfatı'z-Zâhidîn* şeklinde geçmektedir. Yazma nüshaları bulunmakta-

¹⁹⁸ Sezgin, GAS, C. I, s. 162.

¹⁹⁹ Amir Ahmed Haydar, *ez-Zühdü'l-Kebîr*'e yazdığı giriş, s. 53.

²⁰⁰ Zehebî, *Siyer*, C. VI, s. 22.

²⁰¹ Muhammed b. Ali, Dâvûdî, *Tabakâü'l-Müfessirîn*, Nşr. Ali Muhammed Ömer, Kahire 1972, C. I, s. 280.

²⁰² Zehebî, *Siyer*, C. XV, s. 381; İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, s. 231.

²⁰³ Dâvûdî, *Tabakâü'l-Müfessirîn*, C. I, s. 162.

²⁰⁴ Dâvûdî, *a.g.e.*, C. I, s. 162.

²⁰⁵ Dâvûdî, *a.g.e.*, C. I, s. 162.

dır.²⁰⁶

56. **Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed b. Zeyyâd b. Bişr İbn'ül-Arabî:** *Risale fî'l-Mevâiz ve'l-Fevâid*. Eserin yazma nüshası Dârü'l-Kütübî'l-Misriyye'de bulunmaktadır (Mecmûa nu: 125).²⁰⁷

57. **Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed b. Zeyyâd b. Bişr İbn'ül-Arabî:** *Tabakât'ün-Nüssâk*.

58. **Ebû'l-Hasan Heyseme b. Süleyman b. Haydare el-Kureşî et-Trablusî** (ö. 343/955): Eserin adı *er-Rekâik ve'l-Hikâyât*'tır. Âmir Ahmed Haydar, yazma nüshalarının bulunduğunu (Tuşester Beyti, 2/3495, kısım: 10; Zâhiriye Kütüphanesi, Mecmua, nu. 3/82, kısım: 10, 175a-186a) ve Dr. Ömer b. Abdüsselâm Tedmûrî'nin tahkikiyle Beyrut'ta Dâr'ül-Kitâb'îl-Arabî tarafından basıldığını nakletmektedir.²⁰⁸

59. **Ebû Ahmed Muhammed b. Ahmed b. İbrahim b. Süleyman el-İsfahânî** (ö.343/954): Kaynakların belirttiğine göre eserinin adı *Kitâbü'r-Rekâik*'dir.²⁰⁹

60. **Ebû Muhammed Ca'fer b. Muhammed b. Nusayr el-Havvâs el-Huldî** (ö.348/960): Eserinin adı *el-Fevâid ve'z-Zühhd ve'r-Rekâik ve'l-Merâsî*'dir. Yazma nüshaları bulunmaktadır (Zâhiriyye Kütüphanesi, Mecmua, nu. 45, hadis 1558).²¹⁰

61. **Ebû Ahmed Muhammed b. Ahmed b. Şuayb eş-Şuaybinî en-Nîsâbü'rî** (ö. 357/967): Hâkim en-Nîsabûrî'nin hocasıdır. *Kitâbü'z-Zühhd* adlı bir eserinin olduğuna Kâtib Çelebi işâret etmektedir.²¹¹

62. **Ebû Bekir Muhammed b. Hüseyin b. Abdullah el-Bağdâdî el-Acurrî** (ö. 360/970): *Kitâbü'z-Zühhd* adlı bir eserinin olduğuna Kâtib Çelebi işâret etmektedir.²¹²

63. **Muhammed b. İsmâîl eş-Şeklî** (ö. ?): *Kitâbü'z-Zühhd* adlı bir eserinin

²⁰⁶ Sezgin, *GAS*, C. I, s. 477.

²⁰⁷ Mecdî Fethî'nin *ez-Zühhd ve Sıfâtü'z-Zâhidîn*'e yazdığı takdim yazısı, s. 8.

²⁰⁸ Amir Ahmed Haydar, *ez-Zühhdü'l-Kebir*'e yazdığı giriş, s. 54.

²⁰⁹ Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, C. III, s. 387.

²¹⁰ Sezgin, *GAS*, C. I, s. 661; Brockelmann, *GAL*, C. IV, s. 75.

²¹¹ Kâtib Çelebi, *Keşf*, C. II, s. 1422.

²¹² Kâtib Çelebi, *Keşf*, C. II, s. 1422; İbnü'n-Nedim, *Fihrist*, s. 264.

olduğunu Âmir Ahmed Haydar kaydetmektedir.²¹³

64. **Ebû Abdillâh Muhammed b. İmrân b. Musa b. Saîd b. Abdullâh el-Merzubânî** (ö.384/994): Eserinin *Kitâbü'z-Zühd ve Ahbârü'z-Zühhdâ*'dır.²¹⁴

65. **İbn Şâhin Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman b. Ahmed el-Bağdâdî** (ö. 385/995): Zehebî zühd konusunda 100 cüzden oluşan bir kitabının bulunduğunu kaydetmektedir.²¹⁵

66. **Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed b. İbrahim el-Büstî el-Hattâbî** (ö.388/998): Pek çok eseri olan müellifin zühdle ilgili *Kitâbü'l-Uzlet* adlı eseri bulunmaktadır. Eserin üç neşri yapılmıştır. İlki Kahire'de (1937); ikincisi Abdulgaffâr el-Bündârî tarafından Beyrut'ta (1985); üçüncüsü Adil Abdülmevcûd tarafından Kahire'de (1987) yapılmıştır.

67. **İbnü'd-Debbâğ, Ebû'l-Kâsım Halef b. Kâsım b. Sehl el-Endelüsî** (ö.393/1005): Zehebî zühd konusunda bir kitabının bulunduğunu kaydetmektedir.²¹⁶

68. **Ebû Saîd Abdülmelîk b. Ebî Osman en-Nisabûrî el-Harküşî** (ö.407/1017): İbnü'l-İmâd *Kitâbü'z-Zühd* adlı bir eserinin bulunduğunu zikreder.²¹⁷

69. **Ebû Abdurrahman Muhammed b. el-Hüseyin es-Sülemî** (ö. 412/1021): Sülemî *Kitâbü'z-Zühd* adlı bir eserinden *Tabakâtü's-Sûfiyye*'de bahsetmektedir.²¹⁸

70. **Ebû Sa'd İsmail b. Alî** (ö. 445/1053): Eserinin ismi *Zemmü'd-Dünyâ ve'z-Zühd fihâ*'dır. Eserin bir nüshası Medine İslâm Üniversitesi 1613 numarada bulunmaktadır.²¹⁹

71. **Ebû Alî el-Hasan b. Ali b. İbrahim el-Ehvâzî** (ö.446/1055): İbn Hacer *el-Mu'cemü'l-Müfrehes*'te *el-Mevâ'iz ve'r-rekâik* adlı eserinin bulunduğunu nakletmektedir.²²⁰

72. **İsmail b. Alî el-Estarâbâdî** (ö.448/1057): Âmir Ahmed Haydar, onun *Zemmü'd-Dünyâ ve'z-Zühd fihâ* adlı bir eserinin bulunduğunu söyler ve yazma

²¹³ Amir Ahmed Haydar, *ez-Zühdü'l-Kebir*'e yazdığı giriş, s. 54.

²¹⁴ Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, C. III, s. 988; İbnü'n-Nedim, *Fihrist*, s. 165.

²¹⁵ Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, C. III, s. 988.

²¹⁶ Zehebî, *Siyer*, C. III, s. 1020.

²¹⁷ İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, C. III, s. 184.

²¹⁸ Sülemî, Muhammed b. Hüseyin, *Tabakatü's-Sûfiyye*, Nşr. Nureddin Şerîbe, Kahire 1969, s. 3.

²¹⁹ Vekî' b. Cerrâh, *Kitâbü'z-Zühd*'e Abdurrahman el-Ferivâî'nin yazdığı önsöz, Mektebu'd-Dar, Medine 1984, C. I, s. 152.

²²⁰ Amir Ahmed Haydar, *ez-Zühdü'l-Kebir*'e yazdığı giriş, s. 55.

nüshalarını kaydeder (Mektebetu Câmi‘ati’l-İslâmiyye, nu. 1613).²²¹

73. **İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Said ez-Zâhirî el-Endelûsî** (ö.456/1064): Zühdle ilgili *Risale fî mânâ'l-Fikh ve'z-Zühd* adlı eseri bulunmaktadır.²²²

74. **İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî el-Endelûsî**: Eserin adı *Risale fî Müdâvâtî'n-Nüfûs ve Tehzibü'l-Ahlâk ve'z-Zühd'dür*. Eser İhsan Abbâs tarafından tahkik edilerek basılmıştır.²²³

75. **Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî** (ö.458/1066): Eserin adı *ez-Zühdü'l-Kebîr*'dir. Amir Ahmed Haydar Medine-Arif Hikmet (nu. 142) ve Hindistan-Asiâyeye (nu. 1135) kütüphanelerindeki yazma nüshaları esas alarak neşretmiştir. Muhakkik her rivayeti tahrir etmiş, bilgiler vermiştir. Ayrıca rivayetlerde geçen rical hakkında bilgiler vermiş ve eserin sonuna ayetlerin, hadislerin, diğer haberlerin, şiirlerin ve kitapların bir fihristini koymuştur. Eser *Kulluğu Unutmadan Yaşama Sanatı* adıyla Enbiya Yıldırım tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Kettânî ayrıca müellifin bir de *Kitâbu'z-Zuhd es-sağir* adlı eserinin bulunduğunu kaydetmektedir.²²⁴

76. **Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sabit** (ö. 463/1071): Eserin adı *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik*'tir. Yazma nüshaları bulunmaktadır. (Zâhiriyye Kütüphanesi, Mecmua nu. 28 (165-181 vr.); İskenderiye Kütüphanesi, hadis: 8).²²⁵

77. **Hatib el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sabit**: Zühdle ilgili *el-Müntehab min Kitâbi'z-Zühd ve'r-Rekâik* adlı bir eseri daha mevcuttur. Eser, Amr Hasan Sabri tarafından neşredilmiştir.²²⁶

78. **Abdurrahman b. Muhammed b. İtâb b. Muhsin el-Endelûsî el-Kurtubî** (ö. 520/1126): Kaynaklarda eserinin adı *Şifâ'us-Sadr fî'z-Zühd ve'r-Rekâik* şeklinde geçmektedir.²²⁷

²²¹ Amir Ahmed Haydar, *ez-Zühdü'l-Kebîr*'e yazdığı giriş, s. 55.

²²² Amir Ahmed Haydar, *ez-Zühdü'l-Kebîr*'e yazdığı giriş, s. 55.

²²³ İbn Hazm, *Risale fî Müdâvâtî'n-Nüfûs ve Tehzibü'l-Ahlâk ve'z-Zühd*, thk. İhsan Abbas, Beyrut 1987.

²²⁴ Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 70.

²²⁵ Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 70, 51. dipnotu.

²²⁶ Hatib el-Bağdâdî Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sabit, *el-Müntehab min kitabi'z-Zühd ve'r-Rekâik*, thk. Amr Hasan Sabri, Beyrut 2000, s. 232.

²²⁷ Kehhâle, Ömer Rıza, *Mucemü'l-Müellifîn*, Dimeşk 1957-1961, C. V, s. 184.

79. **Ebû'l-A'lâ Hasan b. Ahmed el-Hemedânî** (ö. 569/1173): Zehebî onun pek çok eserinin bulunduğunu ve bu eserler arasında *Zühd ve Rekâik* ile ilgili olanlarının da varlığından söz etmektedir.²²⁸

80. **İbnü'l-Harrât, Ebû Muhammed Abdülhak b. Abdürrahman b. Hüseyin b. Said el-Ezdî el-İşbilî** (ö. 581/1185): Zehebî, onun *Kitâbü'n fî'r-Rekâik* adlı bir eserinin bulunduğundan bahseder.²²⁹

81. **Ebû Bekir İzz b. Rızk** (ö. ?): Amir Ahmed Haydar, İbnü'l-Hayr *Fihrist*'inde ve Kadı İyaz'ın şeyhlerinden rivâyet ettiği *Fihrist*'inde *Kitâbü'z-Zühd* adlı eserinin bulunduğunu nakletmektedir.²³⁰

82. **Abdülganî b. Abdülvahid el-Makdisî el-Cemmâilî** (ö.600/1204): Eserinin adı *Kitâbü'n fî'r-Rekâik*'dir. Yazma nüshaları mevcuttur.²³¹

83. **Ebû'l-Hasan Şemsüddîn Ali b. İsmail Senhacî** (ö. 616/1219): Eserinin adı *Kitâbü'l-Verâ*'dır.²³²

84. **Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekir** (ö.671/1273): Müellifin *Kitâbü'z-Zühd* adıyla bir telifi bulunmaktadır.²³³

85. **Kurtubî**: Müellifin zühde dair *Kasrû'l-Hırs bi'z-Zühd ve'l-Kanâ'a* adlı bir eseri daha vardır.²³⁴

86. **İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takiyuddin Ahmed b. Abdülhalîm** (ö.728/1328): İbn Teymiyye'nin *et-Tevekkül 'alâ'llah ve'l-Ahz bi'l-Esbâb* adıyla zühde dair bir eseri vardır.²³⁵

87. **Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir** (ö. 911/1505): Eserinin adı *Kitâbü'l-Edeb ve'r-Rekâik*'dir. Bu eserin kimi yazma nüshaları vardır.²³⁶

88. **Suyûtî**: Müellifin *Erbaûne Hadîsen fî Kavâidi'l-Ahkâmi's-Şeriyye ve*

²²⁸ Zehebî, *Siyer*, C. XXI, s. 42.

²²⁹ Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, C. IV, s. 140.

²³⁰ Amir Ahmed Haydar, *ez-Zühdü'l-Kebir*'e yazdığı giriş, s. 56.

²³¹ Amir Ahmed Haydar, *ez-Zühdü'l-Kebir*'e yazdığı giriş, s. 56.

²³² Bu zühde dair eser, Faruk Hammâde tarafından tahkik edilerek 77 sayfa halinde 1987'de Beyrut'da basılmıştır.

²³³ Eser, Mecdî es-Seyyid İbrahim tarafından 84 sayfa halinde tahkik edilerek 1988'de Tanta'da basılmıştır.

²³⁴ Zühde dair bu eser, Ebû Meryem Mecdî Fethi İbrahim tarafından neşredilmiştir.

²³⁵ İbn Teymiyye'nin bu kitabı Ebû'l-Mecd Hârek tarafından 134 sayfa halinde 1992'de Kâhire'de yayımlanmıştır.

²³⁶ Yazma nüshaları hakkında bilgi için bkz. Amir Ahmed Haydar, *ez-Zühdü'l-Kebir*'e yazdığı giriş, s. 56.

Fezâilî'l-A'mâl ve'z-Zühd adlı bir diğer eseri de bulunmaktadır.²³⁷

89. **Ebû Bekir b. el-Enbârî** (ö.?): Müellifin *Kitâbü'z-Zühd* adıyla bir eseri bulunmaktadır.²³⁸

Bunların dışında edebiyatımız içinde gelişen bir takım ahlâkî içeriği olan şu eserleri de sıralamak mümkündür:

1. **Edib Ahmed Yugnaklı** (XII. asır) : *Atabetü'l-Hâkâyık*.
2. **Ali Şîr Nevâî** (ö. 906/1501) : *Mahbûbü'l-Kulûb*.
3. **Kınâlı-zâde Âli Çelebi** (ö. 979/1571): *Ahlâk-ı Alâî*
4. **Osman-zâde Tayyib Ahmed**: *Hulâsatü'l-Ahlâk*.
5. **Ekmekçizâde Muhittin Mehmed Gülşenî** (ö. 1014/1605): *Ahlâkü'l-Kirâm*.
6. **Celâl-zâde Koca Nişancı Mustafa** (ö.975/1567: *Mevâbü'l-Hallâk fî Meratibi'l-Ahlâk*.
7. **Şemseddin Ahmed Sivâsî** (ö. 1006/1567): *Mir'âtü'l-Ahlâk ve Mirkatü'l-Eşvâk*.
8. **Ahmed b. Hüsâmeddîn Amâsî** (ö. 1033/1623): *Mir'âtü'l-Mülûk*.
9. **Yahyâ Bostanzâde Tirevî** (ö. 1052/1642): *Mir'âtü'l-Ahlâk*.
10. **Münşî Çelebi** (ö. ?) : *Ahlâk Risâlesi*.
11. **Rıfat Mehmed Sadık Paşa** (ö. 1273/1856): *Risâle-i Ahlâk*.
12. **İzmirli İsmâil Hakkı**: *Risâle-i Ahlâk*.
13. **Osman Rasih** (ö. 1302/1884): *Âsâr-ı Hamîde-i Aklâm*.
14. **Mehmet Sait** (ö. 1337/1918): *Vazâ'ifü'l-Înâs; Ahlâk-ı Hamîde; Ma'kes-i Fazilet*.
15. **Neşet Kırımîzâde**: *Fihrist-i Ahlâk*.
16. **Abdülkayyum b. Abdünnasır**: *Ahlâk Risâlesi*
17. **Muallim Naci** (ö. 1310/1892): *Mekteb-i Edeb*.
18. **Ali Ferruh** (ö. 1324/1908): *Mebâd-i Hikmet-i Ahlâk*.
19. **Hüseyin Remzi** (ö. 1314/1896): *Ahlâk-ı Hamîde*.

²³⁷ Bu eser, Ahmed Bezre-Ali Rıza Abdullah tarafından 64 sayfa olarak tahkik edilerek 1986'da Dimaşk'ta yayın hayatına kazandırılmıştır.

²³⁸ Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 71.

20. **Ahmed Naim:** *Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları.*
21. **Ferit Kam:** *İlm-i Ahlâk.*
22. **Mehmet İzzet:** *Nazarî Ahlâk.*

Genel ahlâk kitaplarının yanında bu literatürde nasihatnâme, pendnâme, fütüvvetnâme, ahlâkî fıkra ve hikayeler, atasözleri, kelâm-ı kibârları ihtiva eden eserler ve mev'ıza kitapları da özel birer tür olarak yerini alır.²³⁹

C. Hadis Kitapları İçinde Yer Alan Ahlâk Bahisleri

Hadis edebiyatında ahlâkî kitap ve bâb başlıklarında aramak yanlış olur. Zira bu eserleri tasnif eden musannıfların zihninde ahlâk, din ve dünya tasavvuru içinde ayrı bir kategori değildir. Ahlâk, Hz. Peygamber'den gelen her şeydir. Bu açıdan bakıldığında hadis edebiyatının tamamının ahlâka dair olduğu söylenebilir.²⁴⁰

Konularına göre tasnif edilen hadis külliyâtının hemen her bölümünde, “eğitim ve öğretimden gündelik işlere, her tür toplumsal ilişkiden bireysel davranışlara kadar hayatın hemen bütün alanlarında Hz. Peygamber’e ait görgü ve yöntem ağırlıklı anlayış ve davranış modelleri” olarak tanımlanan ‘edeb’²⁴¹ ile ilgili rivayetlere rastlamak mümkündür. Aynı zamanda hadis külliyatının Kitâbu’l-Edeb bölümlerinde ahlâk ve âdâba dair rivayetlere çokça yer verildiği görmekteyiz. Ayrıca İsti’zân, Husnu’l-Huluk, Birr ve Sıla, Zühd ve Rikâk, hatta Et’ime, Eşribe ve Libâs bölümlerinin de ‘edeb’ ile ilgili rivayetlerle dolu olduğu görülmektedir.

²³⁹ İslâm ahlâk literatürüyle ilgili birkaç Türkçe bibliyografik çalışma yapılmıştır. Bunlardan **Bursalı Mehmed Tâhir**’in *Ahlâk Kitaplarımız* (İstanbul 1315) adlı eseri, 108 kitap ve yazarları hakkında kısa bilgiler verir. **Mehmed Ali Ayni**, *Türk Ahlâkçıları*’nda (İstanbul 1939) on müellif ve bunların ahlâk kitaplarını geniş olarak tanıtmıştır. **Agâh Sırrı Levend** “*Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız*” başlığı altında, İstanbul ve Ankara kütüphanelerinde yazma veya basılmış nüshalarını tesbit ettiği 238 kitabın adı, yazarı, bulunduğu yer, basılmışsa baskı yeri ve tarihi hakkında bilgi vermiştir. Bu türler hakkında bilgi için bkz. **Agâh Sırrı Levend**, *Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız*, TDAY, Belleten, sayı: 234 (1964) 1963, s. 89-115.

²⁴⁰ Mehmet Görmez, *Ahlâk ve Hadis*, (‘İslâm’ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri’ içinde yayımlanmış tebliğ/makale), TDV Yay., Ankara 2003, s. 577.

²⁴¹ Mahmut Kavaklıoğlu, *Hadis Edebiyatında Kitabu’l-Edebler İle İlgili Bir Değerlendirme*, EKEV Akademi Dergisi, C. III (2), s. 152, 2001.

Zaten, hadis eserlerinin çoğunda Edeb, İsti'zân, Birr, Et'ime, Eşribe ve Libâs bölümlerinin genellikle peşpeşe yer alması, musannıfların bu bölümleri birbirini tamamlayan bir bütün olarak gördüğünü kanaatini uyandırmaktadır. *Buhârî'nin* (ö. 256/870) '*el-Edebu'l-Mufred*'indeki rivayetlerin yarıya yakın kısmının '*es-Sahîh*'indeki Edeb, Et'ime, Eşribe ve Libâs gibi bölümlerde de yer alması,²⁴² kanatimizce bunu gösteren çarpıcı bir örnektir.

Sonuç olark hadis mecmualarında yer alan edeb ve ahlâk'a dair rivayetler sadece kitabü'l-edeb'lerde değil, farklı isim ve başlık altındaki bölümlerde de bulunmaktadır. Herhangi bir hadis kaynağında edeb bölümünün olmaması (msl. Dârimî ve Nesâî), bu eserlerde edeb ile ilgili rivayetlerin yer almadığı anlamına gelmez. Çünkü, diğer kitaplarda edeb başlığı altında zikredilen pek çok rivayeti bu kitapların farklı bölümlerinde bulmak mümkündür

Başta *Kütüb-i Sitte* olmak üzere neredeyse bütün hadis mecmualarında “Kitâbü'l-Edeb”, “Kitâbü'l-Birr”, “Kitâbü Hüsnî'l-huluk” gibi başlıklar altında özellikle ahlâk hadislerini ihtiva eden bölümler bulunur. Buhârî'nin *el-Edebü'l-Mufred*'i, Abdullah b. Mübârek'in *Kitâbü'z-Zühd ve'r-rekâik*'i gibi yalnızca ahlâka dair hadis ve haberlerden oluşan eserler yanında, İslâm kültür tarihi boyunca devam eden **kırk hadis** külliyyatının başta gelen konuları da ahlâkîdir. Fıkıh kitaplarındaki amelî ahlâk konularıyla tefsir ilminde “Ahkâmü'l-Kur'ân” türündeki eserlerde ahlâkla ilgili konuların varlığına da işaret etmek gerekir.

Bu noktada fikir vermesi açısından belli başlı hadis mecmualarında yer alan ahlâk ile ilgili bölümleri şu şekilde sıralayabiliriz;

1. Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâ'il el-Buhârî (ö. 256/870): *el-Câmiü'l-Müsnedü's-Sahîhü'l-Muhtasar min Umûri Resûlillahi (s.a.s) ve Sünenihî ve Eyyâmihî* adlı hadis kitabında şu bahisler yer alır:

a. Kitâbü'l-Edeb: 128 bab ve 249 hadis .²⁴³

b. Kitâbü'l-Menâkıb: 28 bab ve 148 hadis.²⁴⁴

²⁴² İbrahim Canan, *el-Edebu'l-Mufred*, DİA, C. X, s. 60.

²⁴³ Buhârî, *Sahîh*, C. VII, s. 68-125.

- c. Kitâbü Ashâb'in-Nebî: 30 bab ve 115 hadis.²⁴⁵
- d. Kitâbü Menâkıbî'l-Ensâr: 53 bab ve 162 hadis.²⁴⁶
- e. Kitâbü'l-İsti'zân: 53 bab ve 73 hadis.²⁴⁷
- f. Kitâbü'r-Rikâk: 53 bab ve 171 hadis.²⁴⁸

2. Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî (ö. 261/875): *el-Câmi'us-Sahih* adlı eserinde şu bahisler yer alır:

- a. Kitâbü'l-Âdâb : 10 bab ve 45 hadis.²⁴⁹
- b. Kitâbü'l-Elfâz min'el-Edeb: 5 bab ve 21 hadis.²⁵⁰
- c. Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik: 19 bab ve 75 hadis.²⁵¹
- d. Kitâbü'l-Fezâil: 46 bab ve 174 hadis.²⁵²

3. Ebû İsâ Muhammed b. İsâ Tirmizî (ö. 279/892): *Sünen* adlı eserinde şu bahisler yer almaktadır:

- a. Kitâbü'l-Edeb: 82 bab ve 142 hadis.²⁵³
- b. Kitâbü'l-İsti'zân ve'l-Âdâb: 34 bab ve 47 hadis.²⁵⁴
- c. Kitâbü'l-Birr ve's-Sıla: 87 bab ve 138 hadis.²⁵⁵
- d. Kitâbü'z-Zühd: 62 bab ve 110 hadis.²⁵⁶
- e. Kitâbü'l-Menâkıb: 74 bab ve 351 hadis.²⁵⁷

4. Ebû Dâvud, Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî (ö.275/ 888): *Sünen* adlı eserinde şu bahis yer almaktadır:

²⁴⁴ Buhârî, *a.g.e.*, C. IV, s. 153-188.

²⁴⁵ Buhârî, *a.g.e.*, C. IV, s. 188-221.

²⁴⁶ Buhârî, *a.g.e.*, C. IV, s. 221-270.

²⁴⁷ Buhârî, *a.g.e.*, C. VII, s. 125-144.

²⁴⁸ Buhârî, *a.g.e.*, C. VII, s. 169-209.

²⁴⁹ Müslim, *Sahîh*, C. II, s. 1682-1700.

²⁵⁰ Müslim, *a.g.e.*, C. II, s. 1762-1766.

²⁵¹ Müslim, *a.g.e.*, C. III, s. 2272-2311.

²⁵² Müslim, *a.g.e.*, C. II, s. 1782-1853.

²⁵³ Tirmizî, *Sünen*, C. V, s. 80-154.

²⁵⁴ Tirmizî, *a.g.e.*, C. V, s. 52-79.

²⁵⁵ Tirmizî, *a.g.e.*, C. IV, s. 309-380.

²⁵⁶ Tirmizî, *a.g.e.*, C. IV, s. 550-610.

²⁵⁷ Tirmizî, *a.g.e.*, C. V, s. 583-735.

a. Kitâbü'l-Edeb: 169 bab ve 501 hadis.²⁵⁸

5. Nesâî, Ebû 'Abdurrahman Ahmed b. Şu'ayb (ö.303/915): *Sünen* adlı eserinde şu bahis yer almaktadır:

a. Kitâbü Âdâbi'l-Kudât: 37 bab ve 48 hadis.²⁵⁹

6. İbn Mâce, Ebû 'Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (ö. 273/886) : *Sünen* adlı eserinde şu bahisler yer almaktadır:

a. Kitâbü'l-Edeb: 59 bab ve 169 hadis.²⁶⁰

b. Kitâbü'z-Zühd: 39 bab ve 241 hadis.²⁶¹

7. Mâlik b. Enes (ö. 179/795): *Muvatta'* adlı eserinde şu bahisler yer almaktadır:

a. Kitâbü'l-İsti'zân: 17 bab ve 44 hadis.²⁶²

b. Kitâbü Hüsnî'l-Huluk: 4 bab ve 18 hadis.²⁶³

8. Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân (ö. 255/869) : *Sünen* adlı eserinde şu bahisler yer almaktadır:

a. Kitâbü'l-İsti'zân: 69 bab ve 76 hadis.²⁶⁴

b. Kitâbü'r-Rikâk: 122 bab ve 143 hadis.²⁶⁵

D. DEĞERLENDİRME

İslâm ahlâkı, temelde Kur'ân ve Sünnet'e dayalı olarak teşekkül etmiştir. Nitekim, Hazret-i Peygamber'in, "Benim sünnetim" diye çizdiği çerçeve, ahlâkî sınırın ölçüsüdür. Bu da, bütün lugat anlamlarının ötesinde "Hazret-i Peygamber'in

²⁵⁸ Ebû Dâvûd, *Sünen*, C. V, s. 132-424.

²⁵⁹ Nesâî, *Sünen*, C. VIII, s. 221-249.

²⁶⁰ İbn Mâce, *Sünen*, C. II, s. 1206-1257.

²⁶¹ İbn Mâce, *a.g.e.*, C. II, s. 1373-1453.

²⁶² Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, C. II, s. 963-981.

²⁶³ Mâlik b. Enes, *a.g.e.*, C. II, s. 902-909.

²⁶⁴ Dârimî, *Sünen*, C. II, s. 585-605.

²⁶⁵ Dârimî, *Sünen*, C. II, s. 606-644.

sünneti” ya da “Hazret-i Peygamber’e izafe edilen Sünnet” tabirinin hakikatının ne olduğuna bağlıdır. Şayet Peygamber’in “Ben ahlâkın güzelliklerini tamamlayayım (tamamlamak için) diye gönderildim”²⁶⁶ sözü doğru anlaşılırsa, burada “ahlâk’ın güzellikleri”nin; devam edegelen, bilinen, uygulanan, insanın fıtratına ve karakterine uygun olan ahlâkî hakikatler olduğu görülecektir. Öyle ki, O, sünnet’i ahlâk’la eş tutmak sûretiyle, insanlığın özde var olan doğrularına işaret etmiştir.²⁶⁷ “Hazret-i Peygamber’e izafe edilen “sünnet” tabiri ile “ahlâk” terimi aynı mânâda kullanılmıştır. Zira her ikisi de “Hazret-i Peygamber’in bütün hayatı boyunca yapmaya devam ettiği ve pek zorlu bir mâni çıkmadıkça terk etmediği hareketlerdir”.²⁶⁸

Peygamber devrinden başlamak üzere, onun bütün hal ve hareketlerine Kur’ân’ın buyruğu istikâmetinde uymayı bir düstur kabul eden Müslümanlar, takriben hicrî II. yüzyılın başlarından itibaren giderek farklılaşan ahlâk anlayışlarına sahip olmakla birlikte, temelini Kur’ân’dan alan ve Hazret-i Peygamber’le sahâbenin hayatlarında şekillenmiş olan geleneksel İslâm ahlâkına bağlılık, neticede zengin bir literatürün gelişimine zemin hazırlamıştır.

Ahlâk nevinden eserlerin tasnif devrinden itibâren muhaddisler ve fakihler indinde dikkate şayan bir şekilde revaçta olması, hadis ve fıkıh kitaplarının muhtevalarıyla ilişkilendirilebilir. Nitekim, hicrî II. asırdan itibaren gelişmeye başlayan ve bir konunun müstakil olarak bir kitâb’da²⁶⁹ ele alındığı Ahlâk’a dair eserler²⁷⁰ ile Kütüb-i Sitte gibi meşhur hadis mecmûaları içerisinde; Kitâbü Hüsni’l-Huluk,²⁷¹ Kitâbü’l-Edeb,²⁷² Kitâbü’l-Âdâb,²⁷³ Kitâbü’z-Zühd,²⁷⁴ Kitâbü’z-Zühd

²⁶⁶ İmam Mâlik, *Muvatta*, Kitabu Husni’l-Huluk (8) C. 2, s. 904; Ahmet İbn Hanbel, *Müsned*, C. 2, s. 38.

²⁶⁷ Bkz. Ali Yardım, *Peygamberimiz’in Şemâili*, s. 393.

²⁶⁸ Ali Yardım, *Hadis I*, s. 31.

²⁶⁹ Hadis literatüründe “Kitâb” kavramının geniş bir yorumu için bkz. Ali Yardım, *Hadis II*, 65-67.
²⁷⁰ Mesela; Abdullah b. Mübârek, Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd, Esed b. Mûsa, Vekî’ b. Cerrâh Hennâd b. Seriy ve Beyhakî’nin Kitâbü’z-Zühdleri; Buhârî’nin *Kitâbü’l-Edebi’l-Müfred*’i bu tür arasında sayılabilir.

²⁷¹ Bkz. İmâm Mâlik, *Muvattâ*, (Kitâbü Hüsni’l-Huluk: 47), C. II, s. 902-909.

²⁷² Bkz. Buhârî, *Sahîh*, (Kitâbü’l-Edeb: 78), C. VII, s. 68-75; Ebû Dâvûd, *Sünen*, (Kitâbü’l-Edeb: 40), C. V, s. 132-424; Tirmizî, *Sünen*, (Kitâbü’l-Edeb: 41) C. V, 80-154; İbn Mâce, *Sünen*, (Kitâbü’l-Edeb: 33), C. II, s. 1206-1257.

ve'r-Rekâik,²⁷⁵ Kitâbü'r-Rikâk²⁷⁶ gibi adlar altında ahlâk hadislerini ihtivâ eden ana bölümler bulunur. Bunun yanında, Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/797), Vekî' b. el-Cerrâh (ö. 196/811), Esed b. Musa (ö. 212/827), Hennâd b. Seriyy (ö. 243/857), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö. 275/888), Beyhakî (ö. 458/1066) ve daha pek çok muhaddis de zühd hadislerini tasnif etmişlerdir.

Neticede, ilk devirlerden itibaren hacimli hadis mecmûaları içinde ve müstakil olarak ahlâk konularının ele alınmaya başlandığını ve bunların oldukça zengin bir literatürü meydana getirdiklerini söylememiz mümkündür. Ayrıca, İslam kültür hayatı boyunca devam eden kırk hadis nevinin konu başlıklarını ahlâk hadisleri oluşturmaktadır.

²⁷³ Bkz. Tirmizî, *Sünen*, (Kitâbü'l-İstizân ve'l-Âdâb: 40), C. V, s. 52-79; Nesâî, *Sünen*, (Kitâbü'l-Âdâb: 38), C. VIII, s. 221-249; Müslim, *Sahîh*, (Kitâbü'l-Âdâb: 38), C. II, s. 1682-1700.

²⁷⁴ Bkz. Tirmizî, *Sünen*, (Kitâbü'z-Zühd: 34), C. IV, s. 550-610; İbn Mâce, *Sünen*, (Kitâbü'z-Zühd: 37), C. II, s. 1373-1453.

²⁷⁵ Bkz. Müslim, *Sahîh*, (Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik: 53), C. III, s. 2272-2311.

²⁷⁶ Bkz. Buhârî, *Sahîh*, (Kitâbü'r-Rikâk: 81), C. VII, s. 169-209; Dârimî, *Sünen*, (Kitâbü'r-Rikâk: 20), C. II, s. 606-644.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KİTÂBÜ'L-AHLÂKLARIN ŞEKİL VE METOD ÖZELLİKLERİ

Ahlâk konusunda telif edilen eserlerin ‘şekil ve uslûbu’ büyük önemi haizdir. Çünkü şekil ve uslûp, eserin telif edildiği zamanda müellife hakim olan değerler sisteminin yapısını yansıtmaya bakımdan bizatihi bir değerdir.²⁷⁷

Ahlâk Kitapları genellikle Zühd, Edeb, Âdâb, Mekârimü'l-Ahlâk isimleriyle başlıklandırılmıştır. Burada her başlıktan bir eser vererek çalışmamızı sonuçlandıracağız.

A. Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâ'il el-Buhârî (ö. 256/870) ve *el-Edebü'l-Müfred*'i

Buhârî eserini tertip ederken önce eserinin çatısını “edeb”le ilgili konulara göre planlamış, sonra da elindeki hadis malzemesini o plan içine yerleştirmiştir. Çünkü, el-Edebü'l-Müfred'te 1322 hadis, 644 bâb yer alır. *Sahih*'te, İbn Hacer'in tesbitiyle mükerrerlerle birlikte 7397 hadis, 3450 kadar bâb bulunmaktadır. Bu rakamlar karşılaştırıldığında *el-Edebü'l-Müfred*'in hacmi, *Sahih*'in hacminin beşte biri kadardır. Kanaatimizce, hacim olarak daha küçük bir eser olan *el-Edebü'l-Müfred*'in önce bâbları oluşturulmuş görünmektedir. Ve hacim olarak daha küçük bir eserin önce bablarının oluşturulması, daha kolay benimsenen bir görüş olmaktadır. el-Edebü'l-Müfred sadece edeb kapsamına giren hadislere yer veren bir hadis kitabı olması hasebiyle, “kitâb”lar (ana bölümler) değil, “bâb”lar yer almaktadır.²⁷⁸

Buhârî'nin el-Edebü'l-Müfred'i, anne babaya iyilik etmeyi emreden Ankebut sûresinin 8. ayetini esas alan bâb ile başlamış, “Kin duyma, düşmanın

²⁷⁷ Muhammed Âbid Câbirî, *Aklu'l-Ahlâkıyyi'l-Arabî*, s. 525.

²⁷⁸ Buhârî'nin el-Edebü'l-Müfred'indeki metodu hakkında geniş bilgi için bkz. Rabia Uysal, *Buhârî'nin “el-Edebü'l-Müfred”deki Metodu*, DEÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2001.

ölümünü temenni edecek derecede olmasın” anlamındaki Hz. Ömer’e ait bir tavsiyeden oluşan 644. bâb ile sona ermiştir. Ayetle başlayıp mevkûf hadisle sona eren eserin bâb başlıklarını araştırdığımızda, Buhârî’nin tertip ve tanzimde kendine özgü bir metot takip ettiğini görmekteyiz.

Buhârî, Edeb’ini kaleme alırken, Sahih’indeki metodundan ve onda kullandığı malzemedan müstağni olmamış, aksine hem Sahih’inde kullandığı hadisleri Edeb’ine almış hem de Sahih’ine almadıklarını da Edeb’ine almayı ihmal etmemiştir. “Buhârî, *Sahih*’inde, çok az da olsa bazı yerlerde sadece bab başlığı koymuş, fakat bu başlık altında hiçbir hadis, âyet veya görüşe yer vermemiş olmasına rağmen, *el-Edebü’l-Müfred*’inde böyle bir uygulamaya başvurmamıştır. Çünkü, Edeb’te her babta en az bir hadis yer almaktadır. Bu özellik, *el-Edebü’l-Müfred*’i Sahih’ten ayıran önemli özelliklerden biridir”.²⁷⁹

el-Edebü’l-Müfred’in bab başlıklarıyla *Sahih*’teki *Kitâbü’l-Edeb*’in bâb başlıkları mukâyese edildiğinde bu bâblardan sadece 11 tanesinin aynı olduğu görülür. Buhârî, *Sahih*’inde sahabe ve tâbiûnun sözlerine sadece bâb başlıklarında yer verip bunları metin bölümüne dahil etmezken; *el-Edebü’l-Müfred*’inde farklı bir metod izlemiş; gerek sahabe gerekse tâbiûn sözlerine senedleriyle birlikte, eserin metni içinde yer vermiştir. Hatta bâzı bâb başlıklarının altında, konuyla ilgili sadece sahâbî veya tabî sözünü zikretmeyi yeterli görmüştür.²⁸⁰

-Eserde, sahabe veya tabî sözleri diğer bir ifadeyle mevkuf ve maktu’ hadîsler bir konuya münhasır olmayıp, farklı konularla ilgilidir.

-Toplam 393 adet olan bu hadîsler, eserde dağınık olarak yer almaktadır.

-Bâb başlığındaki konuya bağlı olarak, bazen merfû’ hadîslerden sonra, bazen önce bazen de üç-dört mevkuf hadîs ardarda verilmiştir.

²⁷⁹ Rabia Uysal, *Buhârî’nin “el-Edebü’l-Müfred”deki Metodu*, s. 37.

²⁸⁰ Rabia Uysal, *a.g.e.*, s. 38.

-Gerek mevkuf, gerekse maktu' hadîslerin metinlerine baktığımızda, bunların uzun metinler olmadığını görmekteyiz.

-Öyle bâb başlıkları vardır ki, bunların altında sadece mevkuf ve maktu' hadîsler zikredilmiş, o konuyla ilgili herhangi bir merfû' hadîse yer verilmemiştir.²⁸¹

Ahlâk hadislerini bir arada toplayan ilk müstakil kitap olarak kabul edilebilecek bu eser, aşağıda sunulacak içindekiler kısmında da görüleceği gibi görgü kuralları ile ilgili konulara da geniş bir yer vermiştir. el-Edebü'l-Müfred'de yer alan konuların bir kısmı her ne kadar kendi döneminin görgü kurallarıyla alakalı olsa da, büyük bir genel ahlâk kuralları arasında sayılabilir. Bu anlamda, edeb'in; görgü kurallarını, ahlâk'ın da evrensel denebilecek fitrî davranışlar olduğunu söylememiz mümkündür.

Şimdi bize bir fikir vermesi açısından eserin muhtevasını gözden geçirelim:

Buhârî'nin el-Edebü'l-Müfred Adlı Eserinin Muhtevası

Bab Adı	Bab No	Had.No	Sayfa
Biz İnsana ebeveynine güzelce davranmasını tavsiye ettik	1	1-2	14
Anneyi iyilik yapmak	2	3-4	15
Babaya iyilik yapmak	3	5-6	15
Ebeveyne iyi davranmak	4	7	16
Ebeveyne tatlı sözle konuşmak	5	8-9	17
Ebeveynin hakkını ödemek	6	10-14	17
Anne-babaya zulmetmek	7	15-16	19
Ana ve babasına lanet edene Allah da lanet eder	8	17	20
Masiyet içinde olmayan ebeveyne iyilik yapılır	9	18-20	20
Ebeveynine yetişip de cennete giremeyen kişi	10	21	21

²⁸¹ Rabia Uysal, *a.g.e.*, s. 38.

Ana ve Babasına İyilik eden Kimsenin Allah Ömrünü uzatır	22	11	22
Müslüman, Müşrik olan Babası İçin Af Dilemez	12	23	22
Müşrik Babaya İyilik yapmak/ iyi davranmak	13	24-26	22
Müslüman, Ana ve Babasına Sövmes	14	27-28	24
Ebeveyne Karşı Çıkmanın Akıbeti	15	29-30	24
Anne ve Babanın Ağlaması	16	31	25
Ana ve Babanın Duası	17	32-33	25
Hristiyan Olan Anneye İslam'ı sunmak	18	34	27
Ölümlerinden Sonra Ana ve Babaya İyilik Etmek	19	35-39	27
Aile dostuna iyilik etmek/Babanın yakınlarına ...	20	40-41	29
Babanı ziyaret eden aile dostlarından sıla-i rahmi bırakma	21	42	29
Sevgi nesilden nesile geçer	22	43	30
Müslüman Babasını Adı ile Çağırılmaz, Babasından önce oturmaz ve önünde yürümez	22	44	30
Kişi Babasına Ad Takabilir mi?/Künyesi ile hitap edebilir mi?	24	45-46	30
Sıla-i rahimin/Akraba ziyaretinin gerekliliği	25	47-48	31
Akraba ziyareti	26	49-51	31
Akraba ziyaretinin fazileti	27	52-55	32
Akrabayı Ziyaret Etmek Ömrü Uzatır	28	56-57	34
Akrabasına İyilik Yapanı Allah Sevindirir	29	58-59	34
Akrabalık Derecesine Göre Akrabalara İyilik Yapmak	30	60-62	35
İçlerinde Akrabalık Bağlarını Koparan Birinin Bulunduğu bir Topluma Rahmet İnmez	31	63	36
Akrabalık Bağlarını Koparanın Günahı	32	64-66	36
Akrabalık Bağlarını Koparan Kişinin Sonu	33	67	37
Sıla-i rahmi bi-hakkın yapan kişi iade-i ziyaret beklemez	34	68	37
Zalim Akrabayı Ziyaret etmenin Fazileti	35	69	38
Cahiliyet Döneminde Sıla-i Rahim ve İyilik Yapan Kişinin Durumu	36	70	38
Müşrik Akrabaya İyilik Etmek ve Hediye Vermek	37	71	39
Kendi Nesebinizden Sıla-i Rahimde Bulunacaklarınızı Öğreniniz	38	72-73	39
Dost : “Ben Falan Taraftanım” der mi?	39	74	40
Bir Topluluğun Dostu Kendi Aralarından Çıkar	40	75	40

İki yahut bir Kız Evladı Büyütmenin Mükâfatı	41	76-78	41
Kız Kardeşlere Bakmanın Mükâfatı	42	79	42
Boşanmış Kız Evlâdına Bakmanın Fazîleti	43	80-82	42
Kız Çocuklarının Ölümünü İstemenin Çirkin Görmek	44	83	43
Çocuk, İnsanı Cimri ve Korkak Yapar	45	84-85	43
Resûlullah Torunlarını Omuzunda Taşırdı	46	86	43
Çocuk Göz Nûrudur	47	87	44
Arkadaşına Malının ve Çocuklarının Artması için Dua Etmek	48	88	45
Anneler Çocuklarına Çok Merhametlidir	49	89	45
Çocukları Öpmek	50	90-91	46
Babanın edebi ve evladına iyilik etmesi	51	92-93	46
Babanın Çocuğuna İyi Davranması	52	94	47
Merhamet Etmeyene Merhamet Olunmaz	53	95-99	47
Rahmet Yüz Parçadır	54	100	48
Komşuya Vasiyet Etme	55	101-102	49
Komşu Hakkı	56	103	50
Önce Komşuya İyilik	57	104-106	50
Önce Kapı-komşuya Hediye Verilir	58	107-108	51
Komşuluğun derece derece durumu	59	109-110	51
Komşusuna Evinin Kapısını Kapatan Kişinin Durumu	60	111	52
Müslüman, Komşusu Aç İken Kendisi Tok Olmak...	61	112	52
Etlî Çorbanın Suyunu Çoğaltıp Komşulara Dağıtmak	62	113-114	52
Hayırlı Komşu	63	115	53
Sâlih Komşu	64	116	54
Kötü Komşu	65	117-118	54
Müslüman, Komşusuna Eziyet Etmez	66	119-121	54
Komşu Komşusunu Hakir Görmesin	67	122-123	56
Komşunun Şikâyeti	68	124-126	56
Komşusunu Evinden Çıkarıncaya Dek Eziyet Eden Kimse	69	127	57
Yahudi Komşu	70	128	58
Cömertlik	71	129	58
İyilere ve Kötülere İyilik Etmek	72	130	59

Yetîme Bakmanın Fazîleti	73	131	59
Kendi Yetimine Bakmanın Fazîleti	74	132	59
Yakınındaki Yetîme Bakmanın Mükâfâtı	75	133-136	60
En Hayırlı Ev, İçinde Yetime Bakılan Evdir	76	137	61
Yetime Merhametli Baba Gibi Ol!	77	138-140	61
Yeniden Evlenmeyip Kendini Çocuklarına Adayan Kadının Fazîleti	78	141	62
Yetimin Edebi	79	142	62
Çocuğu Ölen Kimsenin Fazîleti	80	143-151	62
Ölü Doğan Çocuk Bile Rahmettir	81	152-155	65
Kölelere İyi Davranmak	82	156-158	66
Kölelere Kötü Davranmak	83	159-161	67
Bedevîlerden Hizmetçi Satın Almak	84	162	68
Hizmetçiyi Affetmek	85	163-164	68
Köle Hırsızlık Ettiği Zaman	86	165	69
Hizmetçi Suç İşler	87	166	69
Hizmetçiye Kötü Zan Beslememek İçin Teslim Edilen Eşya Mühürlenir	88	167	70
Hizmetçiye Kötü Zan Beslememek İçin Teslim Edilen Eşya Sayılır	89	168-169	70
Hizmetçinin Edebi	90	170-171	70
Allah Yüzünü Çirkinleştirsın Deme	91	172-173	71
Yüze Vurmaktan Sakınsın	92	174-175	71
Kölesini Döven Onu Gereksiz Azad Etsin	93	176-180	72
Kölesini Dövene Ahirette Kısas Uygulanır	94	181-186	74
Kölelere Giydığınızden Giydirin	95	189	75
Köleye Yardım Etmek	97	190-191	76
Gücünün Yetmeyeceği İş Köleye Yüklenmez	98	192-194	77
İnsanın Kölesine ve Hizmetçisine İkrâmı Sadakadır	99	195-197	78
Kölesiyle Birlikte Yemek Yemekten Tiksindiği Vakit	100	198	79
Kölesine Kendi Yediğinden Yedirir	101	199	79
Müslüman Hizmetçisini de Beraber Yemeğe Oturtmalı mı?	102	200-201	79
Efendisine Karşı Dürüst Davranan Hizmetçinin Mükâfâtı	103	202-205	80
Köle Çobandır	104	206-207	81

İyi Bir Köle Olmak İsteyen Kimse	105	208	82
Köleye Hitap Şekli	106	209	82
Kölenin Efendisine Hitabı	107	210-211	83
Erkek Ev Halkının Çobanıdır	108	212-213	83
Kadın Evinin Çobanıdır	109	214	84
Kendisine İyilik Yapılan Kimse	110	215-216	84
İyiliğe Karşılık Veremeyen Ona Dua Etsin	111	217	85
İnsanlara Teşekkür Etmeyen Allah'a Şükretmez	112	218-219	85
Müslümanın Kardeşine Yardımı	113	220	86
Dünyada İyilik Ehli Olanlar	114	221-223	86
Bütün İyilikler Sadakadır	115	224-227	88
Yolda Rahatsızlık Veren Şeyi Kaldırmak	116	228-230	89
Güzel Söz	117	231-233	90
Kötü Söz Sahibinindir	118	234-235	91
Bahçeye Çıkmak	119	236-237	92
Müslüman, Müslümanın Aynasıdır	120	238-240	93
Uygun Olmayan Şakalar (Eşek Şakası)	121	241	93
Hayırlı İşe Vesile Olan...	122	242	94
İnsanları Affetmek ve Hoşgörmek	123	243-245	94
İnsanlara Karşı Açık Yürekli ve Sabırlı Olmak	124	246-249	95
Gülümsemek	125	250-251	97
Gülmek	126	252-254	98
Resûlullah Ne Tarafa Dönerse Bütün Vücudu İle Dönerdi	127	255	98
Danışman Güvenilir Kişidir	128	256	99
İstişare	129	257-258	99
İstişare Edeni Yanıltmanın Günahı	130	259	100
İnsanlar Arasında Sevgi	131	260	100
Dostluk ve Sevgi	132	261-263	101
Mizah	133	264-268	101
Çocukla Şakalaşmak	134	269-270	103
Güzel Ahlâk	135	271-275	103
Gönül Zenginliği	136	276-280	105

Kıskançlık	137	281-283	106
Güzel Ahlâkın Önemi	138	284-295	107
Cimrilik	139	296-298	111
İyi Kimse İçin İyi Mal	140	299	112
Mal ve Can Emniyeti	141	300	112
Neşeli Olmak	142	301-304	113
Çaresiz Kimseye Yardım Etmek	143	305-306	114
Ahlakını Güzelleştirmesi İçin Allah’a Dua Eden Kişi	144	397-308	115
Mümin Ayıplayıcı Değildir	145	309-315	116
Lanetçiler	146	316-318	117
Kölesine Lanet Edip Onu Özgür Bırakan Kimse	147	319	118
Birbirinize Lanet Okumayın	148	320	118
Kâfire Lanet Okumak	149	321	119
Dedikoduculuk	150	322-323	119
İşittiği Kötü Sözü Yaymak	151	324-326	120
İnsanları Ayıplamak	152	327-332	120
Aşırı Övgü Hakkında Söylenenler	153	333-336	122
Kendisinden Emin Olduğu Arkadaşını Öven	154	337-338	123
Meddahların Yüzüne Toprak Saçılır	155	339-341	124
Şiirde Övgüler Yağdıran Kişi	156	342	125
Şerrinden Korkunca Şaire Bir Şey Vermek	157	343	126
Gücüne Gidecek Bir Şeyi Arkadaşına İkram Etme	158	344	126
Ziyaret	159	345-346	126
Bir Topluluğu Ziyaret Eden ve Onlarla Yemek Yiyen	160	347-349	127
Ziyaretin Fazileti	161	350	128
Kişi Sevdiği ile Beraberdır	162	351-352	128
Büyüklerin Fazileti	163	353-356	129
Büyüklerle Saygı	164	357-358	130
Söze ve Suale Büyük Olan Başlar	165	359	131
Büyük Susarsa Küçük Konuşur	166	360	132
Büyüklerle Öncelik Tanınması	167	361	132
Meyve En Küçük Çocuğa Verilir	168	362	133

Küçüğe Şefkat	169	363	133
Çocukları Kucaklamak	170	364	133
Erkeğin Kız Çocuğunu Öpmesi	171	365-366	134
Çocuğun Başını Okşamak	172	367-368	134
Küçük Çocuklara Yavrucuğum Demek	173	369-371	135
Yeryüzündeki Her Varlığa Merhamet Göster	174	372-375	136
Aileye Karşı Şefkatli Olmak	175	376-377	137
Hayvanlara Merhamet Etmek	176	378-381	137
Kuşun Yumurtası Bile Alınmaz	177	382	139
Kafeste Kuş Taşımak	178	383-384	139
İnsanların Arasını Düzeltmek	179	385	139
Yalan Salah Getirmez	180	386-387	140
İnsanların Eziyetine Sabretmek	181	388	140
Eziyete Karşı Sabretmek	182	389-390	141
İnsanların Arasını Düzeltmek	183	391-392	142
Sana İnanan Kimseye Yalan Söylemek	184	393	142
Yapamayacağın Sözü Verme	185	394	142
Soylara Dil Uzatmak	186	395	143
Kişinin Kavmini Sevmesi	187	396	143
Küs Kalmak	188	397	143
Müslümanın Dargın Durması	189	398-403	144
Kardeşinden Bir Yıl Dargın Duran Kişi	190	404-405	146
Dargınların Hayırlısı	191	406-407	147
Kavga Etmek	192	408-413	147
Selam Barışmak İçin Yeterlidir	193	414	149
Gençler Arasında Tefrika	194	415	150
Danışmasa Bile Kardeşine Doğruyu Göstermek	195	416	150
Kötü Örnek, Örnek Olmaz	196	417	150
Hile ve Düzenbazlık Hakkında	197	418	151
Sövmek	198	419-421	151
İnsanlara Su Vermek	199	422	151
Sövme	200	423-426	152

Sövuşen İki Kişiden İlkinde O Sövgü Döner	201	427-428	152
Müslümana Sövmek	202	429-435	153
Söz Umumi Olmalı	203	436-437	154
Anlamadan Başkasına Münafık Demek	204	438-440	156
Kişi Müslüman Kardeşine Kâfir Derse	205	441	156
Düşmanların Sevinmesinden Allah'a Sığınmak	206	442-443	157
İsraf	207	444-445	158
Savurganlar	208	446	158
Evleri Tamir Etmek	209	447	159
Binalara Yapılan Bağış	210	448	159
İşçilerle Beraber Çalışmak	211	448	160
Binaların Yüksekliği	212	449-452	160
Resûlullah Evini Kendisi Tamir Ediyordu	213	453-456	161
Geniş Ev	214	457	162
Namaza Giden Adımlar	215	458	162
Süslü Binalar	216	459-461	163
Yumuşak Olmak	217	462-470	164
Tutumluluk	218	471	166
Yumuşaklık Daha Evladır	219	472	166
Kolaylaştırma Prensibi	220	473-474	167
Nezaketsizlik	221	475-477	168
Mal Sahibi Olmak	222	478-480	168
Mazlumun Duası	223	481	169
Allah'tan Rızık İstemek	224	482	169
Zulüm	225	483-490	170
Hastanın Keffareti	226	491-495	173
Gece Yarısı Hasta Ziyareti	227	496-499	175
Hasta Müminin Sevabı	228	500-508	176
Hastanın “Benim Ağrım Sızım Var” Sözü Şikayet mi?	229	508-510	179
Bayılmış Hastaya Ziyaret	230	511	180
Hasta Olan Çocukları Ziyaret Etmek	231	512	180
Eşi Hasta Olan Adamı Yemeğe Davet Etmek	232	513	181

Bedevileri Ziyaret	233	514	181
Hastaları Ziyaret Etmek	234	515-519	181
Hastaya Şifa Dilemek	235	520	183
Hasta Ziyaretinin Fazileti	236	521	184
Hasta Ziyaretinde Hadis Rivayet Etmek	237	522	184
Hasta Yanında Namaz Kılmak	238	523	185
Allah'a Şirk Koşan Kişiyi Ziyaret Etmek	239	524	185
Hastaya Söylenecek Şey	240	525-527	185
Hastanın Cevabı	241	528	187
Fastığı Ziyaret Etmek	242	529	187
Kadınların Erkek Hastayı Ziyarete Bulunması	243	530	187
Ziyaretçinin Evde Sağa Sola Bakması	244	531	188
Göz Hastalığı Çeken Kimseyi Ziyaret Etmek	245	532-535	188
Ziyaretçinin Oturacağı Yer	246	536-537	189
Erkek Evinde Ne Yapar	247	538-541	190
Kişi Kardeşini Seviyorsa Ona Bildirsin	248	542-544	191
Sevdiğin Kişiyi Başkasından Sorma	249	545-546	191
Akıl Kalptedir	250	547	192
Kibir	251	548-557	192
Sözlü İntikam	252	558-559	196
Açlara Yardım Etmek	253	560-563	197
Tecrübe	254	564-565	198
Allah İçin Yedirmek	255	566	199
Cahil iye Döneminde Yapılan Antlaşma	256	567	199
Kardeş Olmak	257	568-569	200
Antlaşma	258	570	200
İlk Yağmur Rahmettir	259	571	200
Koyun Bereketidir	260	572-573	201
Hayvanlar Sahibi İçin Bir Güçtür	261	574-577	201
Hicret Sonrasında Yine Bedevi Kalmak	262	578	202
İssız ve Küçük Köylerde Oturmak	263	579	203
Akarsu Yakınlarında Oturmak	264	580-581	203

Sır Saklamak ve Söz Taşımamak	265	582	204
Sabır	266-267	583-587	204
Taşkınlık Yapmak	268	588-593	206
Hediye Kabul Etmek	269	594-595	208
Hediyeyi İnsanlar Arasında Kırgınlık Çıkaracağı Endişesiyle Kabul Etmemek	270	596	208
Haya	271	597-603	209
Sabah Duası	272	604	211
Başkasına Dua Etmek	273	605	212
Dua	274	606	212
İhlâşlı Dua	275	607-608	213
Duada Elleri Kaldırmak	276	609-616	214
Seyyidu'l-İstiğfar	277	217-222	216
Gıyabında Kardeşine Dua Etmek	278	623-627	218
Dua Hakkında Hadisler	279	628-639	220
Rasulullah'a Salâvat Getirmek	280	640-643	223
Yanında Anıldığı Halde Peygambere Salavat Getirmeyen	281	644-648	224
Kişinin Kendisine Zulüm Eden Kişiye Dua Etmesi	282	649-651	226
Uzun Ömür İçin Dua Etmek	283	652-653	227
Acele Etmedikçe Dua Kabul Olunur	284	654-655	228
Tembellikten Allah'a Sığınmak	285	565-657	229
Allah'tan Dilemeyene Allah Gazab Eder	286	658-660	229
Duanın Kabul Edildiği Yerler	287	661	230
Rasulullah'ın Duaları	288	662-685	231
Yağmur Zamanı Yapılacak Dua	289	686	238
Ölüm Esnâsında Yapılacak Dualar	290	687	238
Rasulullah (s.a.s.)'in Duaları	291	688-699	239
Sıkıntı Zamanında Okunacak Dua	292	700-702	244
İstihare Duası	293	703-706	245
Zalim İdareciye Karşı Yapılacak Dua	294	707-709	247
Duanın Kazandırdıkları	295	710-711	248
Duanın Fazileti	296	712-716	249

Rüzgar Estiği Vakit Yapılacak Dua	297	717-718	250
Rüzgara Sövmeyin	298	719-720	251
Yıldırım Düştüğü Zaman Okunacak Dua	299	721	251
Gök Gürlediği Zaman	300	722-723	252
Aüah'dan Afiyet İstemek	301	724-726	252
Bela İstemek Caiz Değildir	302	727-728	253
Belanın Ezmesinden Allah'a Sığınmak	303	729-730	254
Uyarı Zamanında Kişinin Sözüünü Anlatmak	304	731	254
Gıybet	305	732-734	255
Gıybet ve İdrardan Sakınmak	306	735-736	256
Ölünün Gıybeti	307	737	256
Babasının Yanında Çocuğu Sevmek ve Ona Dua Etmek	308	738	257
Müslümanlar Arasında Sevgi ve Yardımlar	309	739	257
Misafire Kendi Eliyle İkram Etmek	310	740	258
Misafire İkram	311	741	259
Misafirlik Üç Gündür	312	742	259
Misafir Ev Sahibini Bıktırmaz	313	743	259
Evinin Çevresinde Bulunana İkram	314	744	260
Misafir Mahrum Olursa	315	745	260
Misafire Ev Sahibinin Hizmet Etmesi	316	746	261
Misafire Yemek İkram Edip Namaza Durmak	317	747	261
Kişinin Ailesine Masraf Yapması	318	748-751	262
Müslüman Bütün Harcamalarından Dolayı Sevap Kazanır	319	752	263
Gecenin Sonunda Yapılan Duanın Önemi	320	753	264
Gıybet Kasdı Olmadan Falanca Uzun veya Kısaır Demek	321	754-756	264
Önceki Bir Olayı Anlatmak	322	757	266
Müslüman in Ayıbını Örtmek	323	758	266
İnsanlar Helak Oldu Demek	324	759	267
Münafıka Efendi Demeyin	325	760	267
Övülen İnsan Ne Der	326	761-763	267
Müslüman Bilmediği Bir Şey İçin Ne Demeli	327	764	268
Gök Kuşağı ve İşareti	328	765	268

Samanyolu	329	766-767	268
Allah'ım! Beni Rahmet Karargahına Koy Denir mi?	330	768	269
Zamana Sövmeyin	331	769-770	269
Müslümana Dik Dik Bakmak	332	771	270
Vay Sana Demek	333	772-775	270
Müslüman Evi	334	776-777	272
Babana Andolsun Sözü	335	778	272
Müslüman Kolay İstekte Bulunmalı	336	779-780	273
Sana Kin Tutan Kahrolsun Sözü	337	781	273
Allah ve Falanca Bilir Demeyin	338	782	274
Allah'ın ve Senin Dilediğin Demeyin	339	783	274
Eğlence ve Şarkı	340	784-788	274
Rehber ve Güzel Yol	341	789-791	275
Azık Vermediğin Kimse Sana Haber Getirir	342	792-793	277
Güzel Olmayan Temenni	343	794	277
Üzüme Kerem Adını Vermeyin	344	795	277
Vay Sana Sözü	345	796	277
İnsana Hitap	346	797-799	278
Üşenmek	347	800	279
Tembellikten Allah'a Sığınmak	348	801	279
Canım Sana Fedadır Sözü	349	802-803	279
Anam-Babam Sana Feda Olsun Sözü	350	804-805	280
Babası İslam'a Yetişmemiş Çocuğa Yavrum Demek	351	806-808	281
Pis Nefsim Demeyin	352	809-810	281
Ebu'l-Hakem Künyesi	353	811	282
Rasulullah (s.a.s.) Güzel İsmi Severdi	354	812	283
Acele Yürümek	355	813	283
Allah'ın En Çok Sevdği İsimler	356	814-815	284
İsim Değiştirmek	357	816	284
En Çirkin İsim	358	817	285
İsmi Küçülterek İnsana Hitap Etmek	359	818	285
İnsanı Sevdği İsimle Çağırarak	360	819	285

Asiye Adını Değiştirmek	361	820-821	285
Sarm Adı	362	822-823	286
Karga İsmi	363	824	287
Yıldız İsmi	364	825	287
Âs İsmi	365	826	288
İsmi Kısaltarak Hitap Etmek	366	827-828	288
Zahm İsmi	367	829-830	289
BerreAdı	368	831-832	290
EflahAdı	369	833-834	290
Rebah Adı	370	835	291
Peygamberlerin Adları	371	836-840	291
Hazn Adı	372	841	292
Rasulullah'm İsim ve Künyesi	373	842-845	293
Müşrike Künye Verilir mi?	374	846	294
Çocuğa Künye Verilmesi	375	847	295
Doęmadan Çocuğa Künye Vermek	376	848-849	295
Hanımlara Künye Vermek	377	850-851	295
Bir Kişiyi İlgili Olduğu Bir Şeyle Künyelemek	378	852	296
Büyüklerle Beraber Yürümek	379	853	296
Edep	380	854-855	297
Bazı Şiirler Hikmettir	381	856-863	297
Güzel ve Çirkin Şiir	382	864-868	299
Şiir Okutmak	383	869	300
İçini Şiirle Doldurmak	384	870	301
Şâirlere Sapıklar Uyar Âyeti		871	301
Sihir Etkisi Yapan Söz Vardır	385	872-873	301
Mekruh Olan Şiir	386	874	302
Sözü Aşın Süslemek	387	875-877	303
Bir Şeyi Temenni Etmek	388	878	303
Adama Şey Demek	389	879	304
Hatalı Konuşmak	390	880-881	304
Gerçek Olmayan Bir Şey Değildir	391	882	305

Tariz	392	883-885	305
Sırrı İfşa Etmek	393	886	306
İnsanlarla Alay Etmek	394	887	306
Acele Etmemek	395	888-889	307
Yol Göstermek	396	890-891	307
Körün Yolunu Saptıran	397	892	307
Zulüm ve Azgınlık	398	893	307
Zulmün Cezası	399	894-895	308
Şerefli Soy	400	896-899	308
Ruhlar İç içe Geçmiş Ordular Gibidirler	401	900-901	309
Hayret Edince Sübhaneliah Demek	402	902-903	310
Elle Yeri Meshetmek	403	905	311
Taş Atmak	404	906	311
Rüzgara Sövmeyin	405	907	312
Yıldızın Doğmasıyla Yağmura Kavuştuk Demek	406	908-909	312
Bulut Görüldüğü Zaman Ne Söylenir?	407	910	313
Bir Şeyi Uğursuz Saymak	408	911	313
Uğursuzluğa İnanmamanın Fazileti	409	912	314
Cine Karşı Çocuklara Takılan Şeyler	410	913-914	314
Fal	411	915	315
Güzel İsimle Teberrük	412	916-917	315
Attaki Uğursuzluk	413	918	315
Hapşırma	414	919	316
Hapşırın Ne Söyler	415	920-921	317
Hapşırın Kimseye Rahmet Dilemek	416	922-925	317
Hapşırma Duyan Elhamdü Lillah Der	417	926	319
Hapşırmayı Duyan Nasıl Rahmet Diler	418	927-930	319
Hapşırın Elhamdülillah Demezse Ona Dua Edilmez	419	931-932	321
Hapşırın Söze Nasıl Başlar	420	933-935	321
Allah'a Hamdedene Merhamet Dilemek	421	936	322
Hapşırınca Âb Söylenmez	422	937	322
Birkaç Kere Hapşırınca	423	938-939	323

Yahudi Hapşırınca
Kadın Hapşırınca
Esnetmek
Cevap Zamanı Lebbeyk Demek
Din Kardeşi İçin Ayağa Kalkmak
Oturana Adamın Karşısında Ayakta Durmak
Esnerken Elini Ağzına Koymak
Başkasının Başını Taramak
Hayret Edince Baş Sallamak ve Dudak Isırmak
Hayret Edince Eli Dize Vurmak
Din Kardeşinin Dizine Vurmak
Kendisi Otururken İnsanları Ayakta Tutmak
Dünya İle İlgili Önemli Bir Öğüt
Felç Olan Kimse Ne Söyler
Cennet Müjdesi
Çocuklarla Musafaha
Musafaha
Kadının Erkek Çocuğun Başını Okşaması
Kucaklaşmak
Baba Kızını Öper
El Öpmek
Erkeğin Elini Öpmek
Saygıdan Dolayı İnsanlar İçin Ayağa Kalkmak
Selamın Başlangıcı
Selam Vermek
Selama Önce Başlayan
Selamın Fazileti
Selam, Allah'ın İsimlerinden Biridir
Selam Müslümanın Müslümana Hakkıdır
Yürüyen Oturana Selam Verir
Binekli Oturana Selam Verir
Yaya Yürüyen Binekliye Selam Verir mi?

424	940	323
425	941	323
426	942	324
427	943	324
428	944-947	325
429	948	327
430	949-951	327
431	952-953	328
432	954	330
433	955-956	330
434	957-959	331
435	960-961	333
436	962-963	334
437	964	335
438	965	335
439	966	336
440	967-968	336
441	969	336
442	970	337
443	971	337
444	972-974	338
445	975-976	339
446	977	339
447	978	339
448	979-981	340
449	982-985	341
450	986-988	342
451	989-990	343
452	991	343
453	992-994	344
454	995-996	345
455	997	345

Az Çoğa Selam Verir

Küçük Olan Büyük Olana Selam Verir

Selamın Ölçüsü

İşaretle Selam Vermek

Selamı Duyurmak

Sefam Vermek İçin Dışarı Çıkmak

Meclise Geldiği Vakit Selam Vermek

Meclisten Kalktığı Vakit Selam Vermek

Meclisten Kalkıp selam Vermemek

Musafaha İçin Eline Güzel Koku Sürmek

Tanıdığın ve Tanımadığına Selam ver

Yol Edebi

Fâsika Selam Verilmez

Günahkar ve Koku Sürenlere Selam Vermek

Emiru'l-Müminine Selam Vermek

Uyuyan kimseye Selam Vermek

Allah Seni Yaşatsın Demek

Merhaba Demek

Selam Nasıf Alınır?

Selama Karşılık Vermeyen

Selamda Cimrilik Eden Kişi

Çocuklara Selam Vermek

Kadınların Erkeklerle Selam Vermesi

Kadınlara Selam Vermek

Kişiyeye Özel Selam Hoş Değildir

Örtü Ayeti Nasıl İndi

Üç Mahrem Vakit

Erkeğin Eşiyle Yemek Yemesi

Boş Eve Giren Nasıl Selam Verir?

Köleleriniz Odanıza Girmek İçin İzin İstesin

Çocukların Odası Ne Zaman Ayrılır?

Annenin Odasına Girmek İçin İzin İstemek

456	998-999	345
457	1000-1001	346
458	1001 m.	346
459	1002-1004	347
460	1005	347
461	1006	348
462	1007	348
463	1008	349
464	1009-1011	349
465	1012	350
466	1013	350
467	1014-1016	350
468	1017-1019	351
469	1020-1022	352
470	1023-1027	353
471	1028	355
472	1029	355
473	1030-1031	356
474	1032-1037	356
475	1038-1040	358
476	1041-1042	358
477	1043-1044	359
478	1045-1046	359
479	1047-1048	360
480	1049-1050	360
481	1051	361
482	1052	362
483	1053-54	362
484	1055-56	363
485	1057	363
486	1058	364
487	1059-60	364

Babanın Odasına Girmek İçin İzin İstemek

Babanın ve Çocuğun Odasına Girmek İçin İzin İstemek

Kız Kardeşin Odasına Girmek İçin İzin İstemek

Erkek Kardeşinin Odasına Girmek İçin İzin İstemek

Eve Girmek İçin Üç Defa İzin İstemek

İzin İstemek Selamın Dışındadır

İzinsiz Bir Evi Gözetlemek

İzin İstemek Harama Bakmamak İçindir

İzin İstemenin Sınırı Üçtür

Eve Çağırmak İzindir

Gidilen Evin Kapısında Nasıl Durulur

Gidilen Evin Kapısında Nerede Beklenir?

Kapı Nasıl Çalınır?

İzin Almadan Girildiği Vakit

Selam Vermeden Girebilir miyim? Demek

Nasıl İzin İstenir?

Kim O? Diyene Karşı Ben Demek

İzinden Sonra Selamla Gir Denilince

Evin İçine Bakmak

Eve Selamla Girmenin Fazileti

Eve Girince Allah'ı Anmazsa Şeytan Orada Geceler

Evde İzin İstenmeyen Yerler

Dükkana Girerken İzin İstenmez

Farsça Nasıl İzin İstenir?

Gayri Müslimlerin Selamına Karşılık Vermek

Ehl-i Kitaba Selam Verilir mi?

Gayri Müslime İşaretle Selam Vermek

Gayri Müslimin Selamına Nasıl Cevap Verilir:

Müslim ve Gayri Müslimlerin Bulunduğu Meclise Selam Vermek

Ehli Kitab'a Nasıl Mektup Yazılır?

Gayri Müslim Essamü Aleykum Dediği Vakit

488	1061	364
489	1062	365
490	1063	365
491	1064	365
492	1065	366
493	1066-67	366
494	1068-69	367
495	1070-72	367
496	1073	368
497	1074-77	369
498	1078	370
499	1079	370
500	1080	371
501	1081-82	371
502	1083-84	372
503	1085	373
504	1086-87	373
505	1088	373
506	1089-93	374
507	1094-95	375
508	1096	376
509	1097	376
510	1098-99	376
511	1100	377
512	1101	377
513	1102-103	377
514	1104-105	378
515	1106-107	378
516	1108	379
517	1109	379
518	1110	380

Müşriklere Selam Vermeyin	519	1111	380
Gayri Müslime Nasıl Dua Edilir?	520	1112-1114	380
Bilmeden Gayri Müslime Selam Vermek	521	1115	381
Filanın Sana Selamı Var Deyince	522	1116	381
Mektuba Cevap Vermek Bir Haktır	523	1117	382
Kadınlara Cevap Vermek	524	1118	382
Mektuba Nasıl Başlanır?	525	1119	382
İmdi Sözü	526	1120-1121	383
Mektuba Besmele ile Başlamak	527	1122-1123	383
Mektup Başlangıcı	528	1124-1128	384
Nasıl Sabahladın diye Sormak	529	1129-1130	385
Mektubun Sonunu Selam, İsim ve Tarihle Bitirmek	530	1131	386
Sen Nasılsın Demek	531	1132	386
Nasıl Sabahladın Diyene Ne Cevap Verilir?	532	1133-1135	387
Meclislerin Hayırlısı Geniş Olanıdır	533	1136	388
Kibleye Karşı Oturmak	534	1137	388
Yerinden Kalkıp Sonra Geri Gelirse	535	1138	388
Yol Üstünde Oturmak	536	1139	389
Mecliste Yer Açmak	537	1140	389
Safın Sonunda Oturmak	538	1141	389
İki Kişi Arasına Oturulmaz	539	1142	390
Kalabalık Mecliste Sahibine Doğru Yürümek	540	1143-1144	390
İnsanların En Cömert Olanı Arkadaşı Yanında Oturandır	541	1145-1146	391
Ayağı Ön Tarafa Doğru Uzatmak	542	1147	392
Toplum İçinde Tükürülür mü?	543	1148	392
Evlerin Önüne Çıkıp Oturmak	544	1149-1150	392
Paçaları Sıvamak	545	1151-1152	393
Kendisi İçin Kalkılan Yere Oturmaz	546	1153	395
Sır Bir Emanettir	547	1154	395
Rasulullah Bütün Bedeni İle Dönerdi	548	1155	395
Bir İş İçin Birine Gideceği Zaman Önceden Ona Haber Vermesin	549	1156	396
Gözünü Dikip Bakmak	550	1157-1158	396

Bir Toplumun Hoşlanmadığı Bir Haberi Dinlemek
Kürsü Üzerine Oturmak
Gizli Konuşanların Arasına Girmemek
Üç Kişi Bir Arada İken İki Gizli Konuşmasın
Cemaat Dört veya Daha Çok Olursa
Meclisten Kalkmak İçin İzin İstemek
Güneşin Altında Oturulmaz
Yasaklanan Giyim Tarzları
Misafire Minder Vermek
Rasulullah'ın Kurfusâ Oturuşu
Rasulullah'ın Bağdaş Kurarak Oturması
Rasulullah'ın Dizlerini Dikerek Oturması
Dizler Üzerine Çökmek
Rasulullah'ın Sırt Üstü Yatması
Yüzükoyun Yatmak Yasaktır
Sağ Elle Yiyip İçmek
Oturduğu Zaman Ayakkabılarını Nereye Koyar
Şeytan Yatağa Dal ve Taş Atar
Örtüsüz Dam Üzerinde Yatmak
Oturup Ayakları Sarkıtmak
İşi İçin Dışarı Çıkan Ne Der?
Cemaat Önünde Ayağı Uzatmak ve Yaslanmak
Sabaha Ulaşınca Ne Söylenir?
Akşama Varınca Ne Söyler?
Yatağa Girince Ne Söylenir?
Uyurken Yapılan Duanın Fazileti
Uyurken Elini Sağ Yanağın Altına Koymak
Günlük Zikirler
Yatmadan Önce Yatağı Silkelemek
Gece Uyanınca Ne Söylenir?
Elinde Yemek Artığı Bulunduğu Halde Uyuyan Kimse
Gece Lambayı Söndürmek

551	1159	397
552	1160-1165	397
553	1166-1167	399
554	1168	400
555	1169-1172	400
556	1173	401
557	1174	401
558	1175	401
559	1176-1177	402
560	1178	402
561	1179-1181	403
562	1182-1183	403
563	1184	404
564	1185-1186	405
565	1187-1188	406
566	1189	406
567	1190	407
568	1191	407
569	1192-1194	407
570	1195	408
571	1196-1197	408
572	1198	409
573	1199-1201	411
574	1202-1204	412
575	1205-1212	413
576	1213-1214	416
577	1215	417
578	1216	417
579	1217	418
580	1218	418
581	1219-1220	419
582	1221-1223	419

Yatarken Ateşi Söndürmek	583	1224-1227	420
Yağmuru Bereketle Yorumlamak	584	1228	421
Eve Kırbaç Asmak	585	1229	421
Gece Kapıları Kilitlemek	586	1230	422
Karanlıkta Çocukları Dışarı Çıkarmamak	587	1231	422
Hayvanları Döğüştürmek	588	1232	422
Köpek Havlaması ve Eşek Anırması	589	1233-1235	422
Horoz Sesi Duyulduğu Zaman			
Pireye Lanet Etmeyin			
Kuşluk Vakti			
Gündüzün Sonunda Uyumak			
Yemek Ziyafeti			
Erkeklerin Sünnnet Edilmesi			
Kızların Sünnnet Edilmesi			
Sünnnet Merasimine Davet			
Sünnnetle Eğlence			
Ehl-i Kitab'ın Daveti			
Cariyelerin Sünnnet Edilmesi			
Büyüklerin Sünnneti			
Doğum Yemeğine Davet			
Bebeğin Ağzına Konan İlk Mama			
Doğum Evinde Dua			
Çocuk Ayıpsız Doğunca Allah'a Hamdetmek			
Fıtrattan Olan Temizlikler			
Temizlikte Zaman			
Kumar			
Horoz Üzerine Oynanan Kumar			
Gel Kumar Oynayalım Diyen Kimse			
Güvercin Kumarı			
Kadınlara Yol Şiiri			
Şarkı			
Tavla Oynayanlara Selam Verilmez			

Tavla Oynamanın Günahı
Tavlanın Olduğu Yerde Bulunmamak
Mümin Bir Delikten İki Kere Sokulmaz
Bize Silah Doğrultan Bizden Değildir
Her Canlı Takdir Edilen Yerde Ölür
Mendile Sümkürmek
Vesvese
Zan
Hanımın Kocasını Traş Etmesi
Koltuk Altını Yolmak
Vefa
Tanıma
Çocukların Oynaması
Güvercinleri Kesmek
Halife Kendi İşi İçin Kimseyi Ayağına Çağırma
Toplum Önünde Balgam Çıkarmak
Bir Topluma Konuşan Kimse Tek Kişiye Dönmesin
Başkasının Evinde Sağa Sola Bakmak
Boş Söz
İki Yüzlülük
İki Yüzlülüğün Günahı
İnsanların Şerlisi Fenalığından Korkulandır
Haya
Cefa
Utanmayınca İstedğini Yap!
Öfke
Öfkelenen Ne Der?
Mümin Öfkелendiği Zaman Susar
Dostunu Ölçülü Sev
Düşmanına Ölçülü Buğzet

Değerlendirme

Yukarıdaki konu başlıkları, neredeyse bütün müstakil ahlâk kitaplarında aynıdır. Biz, Buhârî'nin el-Edebü'l-Müfred'ini alanındaki en derli toplu eser olarak gördüğümüzden örnek teşkil etmesi için buraya aldık. Eserde yer alan konuların bir kısmı toplumdan topluma, zamandan zamana, hatta kişiden kişiye farklılık arz ederken, bazı konuların evrensel ve değişmez olduğu görülür. Hatta her dinde ortak sayılabilecek ahlâkî kurallar zümresindendirler. Bu anlamda, Hadis literatürü içinde teşekkül eden Kitâbü'l-Ahlâklar'ın bu anlayışla yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir.

B. İbn Ebî'd-Dünyâ (208/823–281/894) ve 'Mekârim'ül-Ahlâk'ı

Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd b. Süfyân b. Kays Ebû Bekr İbn Ebî'd-Dünyâ el-Kuraşî, 208/833 yılında Bağdat'ta doğmuştur.²⁸² küçük yaşlardan itibaren İslâmî ilimlere yönelen İbn Ebî'd-Dünyâ, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö.224/839), Saîd b. Süleymân Sa'deveyh (ö.225/840), Alî b. el-Ca'd (ö.230/844), Hâlid b. Hidâş (ö.223/838) gibi rivayet asrının önemli simalarının yanı sıra, el-Mizzî'nin (ö.742/1341) isimlerini zikrettiği ve 'kütüb-i sitte' müelliflerinin de faydalandığı 100 kadar şeyhten hadis rivayet etmiştir.²⁸³ İbn Ebî'd-Dünyâ, 281/894 tarihinde vefat etmiş ve Bağdat'ın güneyinde bulunan Şunûziye mezarlığına defnedilmiştir.²⁸⁴

İbn Ebî'd-Dünyâ'nın ahlâka dair eserlerinden pek çok alim faydalanmıştır. Bunlar arasında Gazzâlî (ö.505/1111), Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1070), Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr (ö. 774/1372) ve Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî (ö. 597/1200) gibi alimler yer almaktadır.²⁸⁵

²⁸² Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, (Tah. Ali Ebû Zeyd-Şuayb el-Arnâvûd), Müessesetu'r-Risale, Beyrut 1984, C. XIII, s. 397; İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbuddîn Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali, *Tehzîbu't-Tehzîb*, Dâr-ı Sâdır, Beyrut 1326, C. VI, s. 13.

²⁸³ el-Mizzî, Cemaleddin Ebû'l-Haccâc Yûsuf, *Tehzîbu'l-Kemal fî Esmâi'r-Ricâl*, (Tah. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1992, C. XVI, s. 72–75.

²⁸⁴ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. XI, s. 71; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. X, s. 91.

²⁸⁵ İbrahim Hatiboğlu, *'İbn Ebî'd-Dünyâ'*, DİA, C. XIX, s. 457.

Müellif, eserini Hz. Âişe'den nakledilen mevkûf bir haber üzerine temellendirmiştir. Buna göre Hz. Âişe şöyle demiştir:

*“Mekârim-i Ahlâk ondur: doğru sözlü olmak, Allah’a itâat hususunda zorluklara göğüs germek, isteyene vermek, bir iş yapana karşılığını vermek, akrabayı ziyaret, emaneti eda etmek, komşuya iyi davranmak, arkadaşına iyi davranmak, misafirperverlik ve -hepsinin başı- hayâ”.*²⁸⁶

Müellif bu rivayetin ardından şu cümlelerle kitabını yazmaktaki meramını dile getirmiştir:

*“Biz bu kitabımızda ‘müminlerin annesi’nin zikrettiği hasletlerin tamamı hakkında Nebî (sav)’den, sahâbeden, tâbiûndan ve fazilet ve zikir ehli alimlerden (bize ulaşan bazı rivayetleri) zikredeceğiz. Böylece basiret sahibi basiretini artırsın, kusuru olan uzun gafletinden uyansın da güzel ahlâka yönelerek Allah’ın dini ve dostları için bir süs kıldığı güzel fiillerde yarışsın! (Nitekim) şöyle söylenmiştir: Hiçbir güzel ahlâk ve güzel iş yoktur ki, Allah onu din ile ilişkilendirmiş/ulaştırmış olmasın!”*²⁸⁷

Böylece İbn Ebî’ d-Dünyâ, ahlâkî olan her şeyin aynı zamanda dini olduğu fikrinde hareketle, sadece haber rivayet etmekle kalmayıp daha da önemlisi insanları güzel ahlâka sevk etmek gibi bir amaç gülmüştür. Dolayısıyla rivayetleri de bu işi gerçekleştirmeye yarayan bir araç olarak kullanmıştır.

Hicri III. asrın en belrgin özelliği olan, rivayete dayalı ilim anlayışı, İbn Ebî’ d-Dünyâ’nın eserinde de kendine göstermektedir. Bu sebeple o, kitabından kendi düşüncelerine neredeyse hiç yer vermemiştir. Sadece iki rivayetin akabinde, o rivayetlerle ilgili açıklanmalarda bulunmuştur. Bunlardan birinde el-Hasen b. Abdüaziz Cervi’den naklen bir hadisin manasını kaydetmiş;²⁸⁸ Diğerindeyse bizzat kendisi açıklamada bulunmuştur. Bu açıklama; müellifin hem rivayete yaklaşımını

²⁸⁶ İbn Ebî’ d-Dünyâ, *Mekârimü’l-Ahlâk*, nu: 36, s. 39; Bu rivayet, Harâitî’nin (ö. 327/939) *Mekârimü’l-Ahlâk*’ında da üç yerde zikredilmiştir: nu: 249, s. 95; nu: 277, s. 103; nu: 558, s. 186.

²⁸⁷ İbn Ebî’ d-Dünyâ, *a.g.e.*, nu: 38, s. 40.

²⁸⁸ İbn Ebî’ d-Dünyâ, *Mekârimü’l-Ahlâk*, nu, 391, s. 184.

hemde söz konusu rivayetlerin dönem itibarıyla nasıl anlaşıldığını gösterir önemli bir durumdur.

Müellif rivayetlerle ilgili olduğunu düşündüğü bazı ayetlerin tefsirine yer vermiştir. Mücâhid (ö. 103/721) ve Katâde (ö. 90/708) gibi erken dönem müfessirlerinin yorumlarından oluşan bu nakiller de eserini dikkat çekici hale getirmektedir.

İbn Ebî'd-Dünyâ eserinde kimi zaman Kitab-ı Mukaddes'e ve bazı geçmiş Peygamberlere de yer vermiştir. Bu durum Batı dünyasında ki araştırmacıları bir çok erken dönem eserinden daha öncelikli olarak onun eserinin neşredilmesini sağlamıştır.²⁸⁹

Değerlendirme

İbn Ebî'd-Dünyâ İslamî ilimlerin pek çok alanında eser veren bir müelliftir. Müellif *Mekârimü'l-Ahlâk*'ında, rivayet tekniği bir kenara bırakılacak olursa kendine özgü tarzı, kullandığı zengin malzeme, erken dönem tefsirlerinden nakillerde bulunması, geçmiş Peygamberlerden bahsetmesi ile dikkat çekici bir eseri ilim dünyasına sunmuştur. Eser analitik bir yaklaşımla, özellikle metin açısından değerlendirilmelidir. Biz böyle bir değerlendirmeye tezimizin sınırlarını zorlamamak için girmedik.²⁹⁰

C. Ebû's-Şeyh ibn Hayyân'ın (ö. H. 369)“*Ahlâk'un-Nebî ve Âdâbuhû*”

Adlı Eseri

“*Ahlâk'un-Nebî ve Âdâbuhû*” sahibi Ebû's-Şeyh'in tam adı Abdullah b.

²⁸⁹ İbrahim Hatipoğlu, *İbn Ebî'd-Dünyâ*, DİA, C. XIX, s. 457.

²⁹⁰ Bu bağlamda, İbn Ebî'd-Dünyâ ile aynı kategoride değerlendirebileceğimiz Harâitî (ö. 327/939) ve Taberânî'nin (ö. 360/971) *Mekârimü'l-Ahlâk* eserlerinden bahsetmekte yarar görüyoruz. Her üç eser de benzer karakterler göstererek ilk dönem müstakil ahlâk kitapları arasındaki yerlerini almışlardır. Bu üç eserin de benzer özellikler göstermesi ile birlikte Taberânî'nin eserinin sadece şu farkla diğerlerinden ayrıldığını söyleyebiliriz: Diğer iki müellife nisbetle, hadis ilminin daha fazla tekâmül ettiği bir zamanda yaşaması ve meslekten bir hadisçi olması sebebiyle, Taberânî eserinde hadis tekniği açısından daha sıhhatli bir karakter sergilemiştir.

Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî, el-İsbahâni'dir. Kendisi Muhaddis, Hâfız, müfessir ve tarihçidir. Hicri 369 senesinde vefât etmiştir.²⁹¹ Eserleri arasında *et-Tefsir, Tabakâtü'l-Muhaddisîn, Fevâidü'l-İsbehâniyyîn, Kitâb'üt-Tevbîh* yer alır.

Araştırmamıza konu olan eserin üç baskısı yapılmıştır. Bunların ilki, Ebû'l-Feyz Ahmed b. Sıddık ve Ebû'l-Fazl Abdullah b. Muhammed kardeşler tarafından Kahire'de neşredilmiştir (1378/1958). Sonraki baskılar ise sırasıyla şunlardır: Ahmed b. Muhammed Mersî tarafından Kahire'de (1392/1972) yayımlanan baskı ve Dr. Seyyid el-Cümeily tarafından Beyrut'ta (1406/1986) yayımlanan baskıdır.²⁹²

"Ahlâk'un-Nebî ve Âdâbuhû" adlı eserinde Ebu's-Şeyh İbn Hayyân toplam 870 hadise yer vermiştir. Sekiz bölümden meydana gelen eserde, bölümler için herhangi bir başlık kullanılmamış ve her bir kısım, "Bismilâhirrahmânirrahîm" ibaresi ile başlatılmıştır. Bazı bölümlerde muhtevâ ile ilgili bilgiler verilirken (I.) bir kısmında önceki bölümde yer alan son bâbın devamı yer alır. (II. IV, V.). Bölümlerin sayısı ise bir önceki bölümün son bâbının devamıyla başlar (III, VI, VII, VIII.).

Sekiz bölüm tamamlandıktan sonra ayrı bir kısım, "bâb" ibaresi başlık yapılarak yer alır. Başlıktan hemen sonra muhtevâ hakkında bilgi verilmektedir.

Eserde toplam 112 bâb başlığı yer alır. Bâbların isimleri, içinde geçer hadislerin numaraları²⁹³ ve hadis adedi şunlardır:

1- Güzel Ahlâk: 1-44 hadis.

2- O'nun (s.a.v.)²⁹⁴ Keremi, Tahammülü ve öfkesini yenmesi 45-64/20 hadis.

3- O'nun (s.a.v.) Olağanüstü Hayâsı 65-69/5 hadis.

4- Affı ve Hoşgörüsü hakkında Rivayet Edilenler 70-85/16 hadis.

²⁹¹ Zirikli, *el-Â'lâm*, C. IV, s. 264, Nşr. Züheyr Fethullah, Beyrut 1984; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, C. VI, s. 114.

²⁹² Biz araştırmamızda son olarak zikrettiğimiz Cümeily'nin nüshasını esas aldık.

²⁹³ Ele aldığımız nüshada hadisler numaralı değildir. Numaralandırmayı, çalışmaya sistematik bir özellik kazandırmak niyetiyle kendimiz yapmaya çalıştık.

²⁹⁴ Eserde sallallahu aleyhi vesellem ibaresi kullanıldığı için, biz de bu ibareyi kullandık. Tekrardan ziyade esere bağlılık gözönünde bulunduruldu.

- 5- O'nun (s.a.v.) Cömertliği hakkında Zikredilenler 86-103/18 hadis
- 6- Şecaati Hakkında Zikrolunanlar 104-118/15 hadis.
- 7- Tevâzuu Hakkında Zikrolunanlar 119-141/23 hadis.
- 8- Peygamber (s.a.v.)'in Hoşnutluğunun ve Kızgınlığının Alametleri Hakkında zikrolunanlar 142-148/7 hadis.
- 9- Hoşlanmadıklarıandan Dolayı Kaçınıp Göz Yumduğu Hususlarda Vârid Olan Hadisler 149-160/12 hadis.
- 10- O'nun (s.a.v.) Ümmetine Karşı Yufka Yürekli Oluşu Hakkında Rivayet Olunanlar 161-172/12 hadis.
- 11- Öfkesine Hakim Olması ve Hilmi Hakkında Rivayet Olunanlar 173-179/7 hadis.
- 12- Allah Resülü (s.a.v.)'in Ağlama ve Üzülme Şekilleri 199-200/2 hadis.
- 13- Peygamber (s.a.v.)'in Konuşmasının ve Sözlerinin Şekli 201-206/6 hadis.
- 14- Peygamber (s.a.v.)'in Yürüyüşü ve Dönüp Bakışı 207-220/14 hadis.
- 15- Peygamber (s.a.v.) Oturduğu Yerden Kalkarken Ne Söyledi? 221-222/2 hadis.
- 16- Peygamber (s.a.v.)'in Güzel Kokuları sevmesi ve Onlarla Kokulanması 223-235/13 hadis.
- 17- Allah Resmü (s.a.v.)'in Giysileri (Sadece alt başlıklar var).
- 18- O'nun (s.a.v.) Gümleği ve Onu Giyerken Rabbine Hamd Etmesi 236-251/16 hadis.
- 19- O'nun (s.a.v.) Yeni Elbisesini Giydiği Zamanlar Hakkında 252-253/2 hadis.
- 20- Peygamber (s.a.v.)'in Cübbesi 254-261/8 hadis.
- 21- Entârisi ve Üst Gümleği Hakkında 262-273/12 hadis.
- 22- Kaftanının Şekli 274-280/7 hadis.
- 23- Peygamber (s.a.v.)'in Hulleesi 281-282/2 hadis.
- 24- Peygamber (s.a.v.)'in Hırkası 283-296/14 hadis.
- 25- Peygamber (s.a.v.)'in Sarığı Hakkında 297-306/10 hadis.
- 26- Peygamber (s.a.v.)'in Külâhı 307-310/4 hadis.
- 27- Peygamber (s.a.v.)'in İç Donları 311-312/2 hadis.

- 28- Peygamber (s.a.v.)’in Sûfu 313-322/10 hadis.
- 29- Peygamber (s.a.v.)’in Keten, Pamuk ve Alaca Kumaş Giymesi 323/1 hadis.
- 30- Peygamber (s.a.v.)’in Yüzüğü 324-348/25 hadis.
- 31- Peygamber (s.a.v.)’in Mestleri 366-368/3 hadis.
- 32- Peygamber (s.a.v.)’in Pabuçları 369-390/22 hadis.
- 33- Peygamber (s.a.v.)’in Yay 391-392/2 hadis. .
- 34- Peygamber (s.a.v.)’in Mızrağı 393/1 hadis.
- 35- Peygamber (s.a.v.)’in Kılıcı 394-403/10 hadis.
- 36- Peygamber (s.a.v.)’in Zırhı 404-408/5 hadis.
- 37- Peygamber (s.a.v.)’in Miğferi 409/1 hadis.
- 38- Peygamber (s.a.v.)’in Sancağı 410-414/5 hadis.
- 39- Peygamber (s.a.v.)’in Bayrağı 415-422/8 hadis.
- 40- Peygamber (s.a.v.)’in Süngüsü 423-424/2 hadis.
- 41- Peygamber (s.a.v.)’in Hurma Çubuğu 425-427/3 hadis.
- 42- Peygamber (s.a.v.)’in Kürsüsü 423-424/2 hadis.
- 43- Peygamber (s.a.v.)’in Çadırı 431-436/6 hadis.
- 44- Peygamber (s.a.v.)’in Atları 437-443/7 hadis.
- 45- Peygamber (s.a.v.)’in Eğeri 444/1 hadis.
- 46- Peygamber (s.a.v.)’in Katırı 445-448/4 hadis.
- 47- Peygamber (s.a.v.)’in Merkebi 449-452/4 hadis.
- 48- Peygamber (s.a.v.)’in Develeri 453-457/5 hadis.
- 49- Peygamber (s.a.v.)’in Harplerdeki Şiârı 458-462/5 hadis.
- 50- Peygamber (s.a.v.)’in Döşeği 463-468/6 hadis.
- 51- Peygamber (s.a.v.)’in Yorganı 469-475/7 hadis.
- 52- Peygamber (s.a.v.)’in Havlusu 476-478/3 hadis.
- 53- Peygamber (s.a.v.)’in Yastığı 479-481/3 hadis.
- 54- Peygamber (s.a.v.)’in Karyolası 482-484/3 hadis.
- 55- Peygamber (s.a.v.)’in Hasırı 485-491/7 hadis.
- 56- Peygamber (s.a.v.)’in Uyuyacağı Zaman Okudukları 492-502/11 hadis.
- 57- Peygamber (s.a.v.)’in Uyurken Sürmelemesi 503-508/6 hadis.
- 58- Peygamber (s.a.v.)’in Aynası, Tarağı ve Başını Yağlaması 509-521/13

hadis.

59- Peygamber (s.a.v.)'in Gece Yatağında ve Uykudan Uyandığında, Kalktığında yaptıkları 522-525/4 hadis. (Ayrıca 526-535 başka bölümde olmakla beraber bu başlığa aittir).

60- Peygamber (s.a.v.)'in Okuyuşu 536-543/8 hadis.

61- Peygamber (s.a.v.)'in İbadete Düşkünlüğü, ibadeti, Tevâzuu ve Namazda Uzun Durması 544-557/14 hadis.

62- Peygamber (s.a.v.)'in yemesi, İçmesi, Cima'ı ve Âdâbı 558-585/28 hadis.

63- Peygamber (s.a.v.)'in Yemekteki Tevâzuu 586-594/9 hadis.

64- Peygamber (s.a.v.)'in Masası ve Sofrası 595-596/2 hadis.

65- Peygamber (s.a.v.)'in Büyük ve Normal çanağı 597-598/2 hadis.

66- Peygamber (s.a.v.)'in Et Yemesi Hakkındaki Hadisler 599-607/9 hadis.

67- Peygamber (s.a.v.)'in Helvayı Çok Sevmesi 608-609/2 hadis.

68- Peygamber (s.a.v.)'in Kuru ve Yaş Hurma Yemesi ve Bu ikisini Çok Sevmesi 610-615/6 hadis.

69- Peygamber (s.a.v.)'in Hurma Yeyiş şekli ve Çekirdeğini Atması 616-619/4 hadis.

70- Peygamber (s.a.v.)'in Yağ Yeyişi 620-621/2 hadis.

71- Peygamber (s.a.v.)'in Süt içişi ve Onun Hakkındaki Sözü 622-624/2 hadis.

72- Peygamber (s.a.v.)'in Hurma Suyu içmesi ve Nasıl İçtiği Hakkında 625-626/2 hadis.

73- Peygamber (s.a.v.)'in içtiği Hurma Suyunun Şekli 627-633/7 hadis.

74- Peygamber (s.a.v.)'in Arpa Suyu içmesi 634/1 hadis.

75- Hays ve Peygamber (s.a.v.)'in Onu Yemesi 635.

76- Peygamber (s.a.v.)'in Sirke ve Zeytinyağı Yemesi 636.

77- Peygamber (s.a.v.)'in Kabak Yemesi ve Onu Pek Sevmesi 637-660/24 hadis.

78- Peygamber (s.a.v.)'in Yemekten Sonra Ellerini Yıkaması 661.

79- Peygamber (s.a.v.)'in Yemekten Sonra Söyledikleri ve Rabbine Şükretmesi 662-668/7 hadis.

- 80- Peygamber (s.a.v.)’in Su İçtiği Kaplar 669-673/5 hadis.
- 81- Peygamber (s.a.v.)’in Bardak İçine Solumasının Şekli 674-683/10 hadis.
- 82- Peygamber (s.a.v.)’in Su Dağıtırken (Suyu) En Sonra İçtiğini Anlatan Hadisler 684-688/5 hadis.
- 83- Peygamber (s.a.v.)’in Suyu Ayakta da, Oturarak da İçmesi 689-692/4 hadis.
- 84- Peygamber (s.a.v.)’e Tatlı Suların İkram Edildiği Hakkında (693-699/ 7 hadis.
- 85- Peygamber (s.a.v.)’in “Bana Kadınlar ve Güzel Koku Sevdirdi” Sözü hakkında 700-704/5 hadis.
- 86- Peygamber (s.a.v.)’in “Bana Cima’ Gücü Verildi” Sözü Hakkında 705-707/3 hadis.
- 87- Peygamber (s.a.v.)’in Bir Gece Veya Bir Gün İçinde Bütün Hanımlarını Dolaşması 708-712/5 hadis.
- 88- Peygamber (s.a.v.)’in Hanımları ile ilişki Kurarken Gözünü Yumması ve Son Derecede Tesettüre Riâyet Etmesi 713.
- 89- Peygamber (s.a.v.)’in Zifaf Gecesi Selam Vermesi 714.
- 90- Peygamber (s.a.v.)’in hediye Kabul Edip, Karşılığını Hediye Olarak Vermesi 715-724/10 hadis.
- 91- Peygamber (s.a.v.)’in Hasta Ziyareti 725-727/3 hadis.
- 92- Peygamber (s.a.v.)’in Aksırdığında Yaptıkları 728-733/6 hadis.
- 93- Peygamber (s.a.v.)’in Sağ ve Sol Elini Kullanması 734-735.
- 94- Peygamber (s.a.v.)’in Ashabıyla Çok İstişarede Bulunması 737.
- 95- Peygamber (s.a.v.)’in Üstüne Dayandığı Asâsı Hakkında 737.
- 96- Peygamber (s.a.v.)’in Selam Verdikleri Zaman Ashâbın Selâmı Alması 738.
- 97- Peygamber (s.a.v.)’in Hayretini Mûcip Bir Şeyle Karşılaştığında Söylediği Şey Hakkında 739.
- 98- Peygamber (s.a.v.)’in Ashâbının Yolculuk Yaparken Onun Yolcu Etmesi Hakkında 740.
- 99- Peygamber (s.a.v.)’in Seferden Döndüğünde Ashâbın, Onu Karşılması Hakkında 741.

100- Peygamber (s.a.v.)’in Yolculuk İçin Sevdığı Günler Ve Yolculukta Ne Yaptığı Hakkında 742-748/7 hadis.

101- Peygamber (s.a.v.)’in Oturuşu, Yaslanması, Dizlerini Dikip İki Elini Kavuşturarak Oturuşu ve Yürüyüşü Hakkında 749-758/10 hadis.

102- Peygamber (s.a.v.)’in Faldan Hoşlanması ve Güzel Sözü Sevmesi hakkında 759-775/ 17 hadis.

103- Peygamber (s.a.v.)’in Farsça Konuşması Hakkında 776-778/3 hadis.

104- Peygamber (s.a.v.)’in Cuma Günü ve Gecesine, Diğer Günlerden Ayrı Verdiği Kıymet hakkında 779-784/6 hadis.

105- Peygamber (s.a.v.)’in Etek Tıraşı Olması Hakkında 785.

106- Peygamber (s.a.v.)’in Kan aldırması ve Aldırdığı Kanı Gömmesi Hakkında 786-788/3 hadis.

107- Peygamber (s.a.v.)’in Bıyığının Altını Alması Hakkında 789-790/2 hadis.

108- Peygamber (s.a.v.)’in Mescidden Ayrılmayıp, Sabah Namazından Sonra Güneş Doğuncaya Kadar Allah’ı Zikretmesi 791.

109- Peygamber (s.a.v.)’in Kur’an Okuması ve Ne Kadar Sürede Hatim Yaptığı Hakkında. 792.

110- Peygamber (s.a.v.)’in İlk Yağan Yağmurda Ne Yaptığı Hakkında 793-795/3 hadis.

111- Peygamber (s.a.v.)’in Bütün İşlerinde Sağdan Başlamayı Sevmesi Hakkında 796-800/5 hadis.

112- Peygamber (s.a.v.)’in Güzel Ahlâkı ile ilgili Diğer Örneklerle Dair Bâb 801-870/70 hadis.

DEĞERLERDİRME

Ebû’ş-Şeyh ibn Hayyân’ın “*Ahlâk’un-Nebî ve Âdâbuhû*” adlı eseri ortaya konan metod sistematik değildir. Bazı bâb başlıkları ile içinde yer alan rivâyetlerin birbiriyle alâkalı olmadığını söyleyebiliriz. Mesela; “Peygamber (s.a.v.)’in Yorganı” başlıklı bâbda yer alan 473 numaralı hadiste Hz. Peygamber’in kaftanı,

elbisesi ve sarığından bahsedilmektedir. “Hz. Peygamber’in Havlusu” başlığı altında yer alan 478 numaralı hadis de konuyla ilgili değildir. Başlığı, “Hz. Peygamber’in Sirke ve Zeytinyağı Sevmesi” olan bâbdaki 636 numaralı hadiste ise “Zeytinyağı” ifadesi geçmemektedir. “Peygamber (s.a.v.)’in Kabak yemesi ve Onu Sevmesi” başlıklı bâbdaki 647-660 numaralı hadislerde kabaktan değil, karpuz, salatalık ve hurmadan bahsedilmektedir. “Peygamber (s.a.v.)’in Hasırı” başlığı altında yer alan 487. hadiste ise hasır yerine kırmızı bir seccâdeden söz edilmiştir. Ayrıca Peygamber (s.a.v.)’in Giysileri diye başlayan bâbda hadis zikredilmeyip sadece alt başlıklar ifâde edilmiştir.

Göze çarpan başka bir husus da 180-197 numaralı hadislerde Peygamber (s.a.v.)’in gülmesi, tebessümü ve şakacılığı ile ilgili hadisler zikredilmesine rağmen böyle bir başlık konmamıştır.

Plan çatısı açısından sistemli bir örgüye sahip olmayan eser, malzeme yönüyle oldukça zengin bir yapıya sahip ve bu sebeple dikkate değer bir çalışmadır. Eserde zikredilen hadisler değişik varyanslarıyla verilmiştir. Genel anlamda hadisler muteber kaynaklarda yer almaktadır.

D. Beyhakî’nin (384/994-458/1066)“*ez-Zühdü’l-Kebîr*”i²⁹⁵

Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Beyhakî hicri 384’te Nişâbur’a bağlı Beyhak bölgesinin Hüsevcird köyünde doğdu. Hâkin en-Nisâbûrî, İbn Fûrek, Hargûşî, es-Sülemî gibi meşhur hocalarının talebesi oldu. Hicri 458 yılında Nişâbur’da vefat etti.

Beyhakî bütün eserlerini muhaddislere has bir metotla her rivayetin senedini zikrederek yazmıştır. Mevzû olduğunu bildiği bir haberi kitaplarına almamayı

²⁹⁵ Beyhakî, Abdullah İbn Mübâret ve İbn Hambel’e göre daha muahhar bir âlim olmasına rağmen, söz konusu müelliflerin *Kitâbü’z-Zühd*’leri hakkında daha fazla çalışma yapıldığı için, Beyhakî’nin, *ez-Zühdü’l-Kebîr*’ini çalışmamıza dahil ettik.

prensip edinmiştir.²⁹⁶ Beyhakî'nin eserleri, sayı, hacim ve muhtevâ bakımından hatırı sayılır derecededir.²⁹⁷

Beyhakî'nin “*ez-Zühdü'l-Kebîr*” adlı eseri, zühd ve takvâ ile ilgili hadisleri muhtelif zahid ve alimlerin bu konularla ilgili görüşlerini ihtiva etmektedir. Esede senedleriyle birlikte 989 rivayete yer verilmiştir. “*ez-Zühdü'l-Kebîr*” Âmir Ahmed Haydar tarafından 1987'de Beyrut'ta yayımlanmıştır.²⁹⁸

Eser beş cüz ve esere nispet edilen istidrak metinlerden meydana gelmektedir. Eserde, uzlet, dünyaya önem vermeme, nefse ve arzularına muhalefet etme, emelleri azaltma, ölüm gelmeden hayatı değerlendirme, verâ ve takvâ gibi konulara yer verilmiştir.

Beyhakî konuları ele alırken, konu ile ilgisi olabileceğini düşündüğü şiirlere de yer vermiştir. Eserde senedleriyle birlikte 989 rivayet bulunmaktadır. Bu rivayetlerin yanısıra zâhid ve âlimlerin görüşleri de yer almaktadır.

Eser sistematik olarak düzenlenmediği için, bünyesinde bulunan rivayetler de belli bir tanzimle tertip edilmemiştir. Bazen konu başlıklarıyla içeriğin birbiriyle örtüşmediği görülebilir. Eser hakkında daha tanıtıcı bilgi verebilmek için konu başlıklarını belirtmeyi uygun gördük, ancak esas metindeki söz konusu karışıklıktan dolayı burada Enbiya Yıldırım tarafından tercümesinde²⁹⁹ düzenlenmiş olarak yer alan başlıklara yer vereceğiz:

Niyetinin Allah rızası olması.

Şirkten kaçınmak.

İstikamet üzere bulunmak.

Zühd nedir?

Zühd'ün kısımları.

Zühd süreci.

²⁹⁶ M. Yaşar Kandemir, “*Beyhakî*” maddesi, DİA, C. VI, s. 58-59.

²⁹⁷ Nuri Topaloğlu, *Beyhakî ve Kitâbü'l-Kazâ ve'l-Kader*'i, s. 3, Anadolu Matbaacılık, İzmir 1998.

²⁹⁸ Beyhakî, “*ez-Zühdü'l-Kebîr*”, thk. Âmir Ahmet Haydar, Dâru'l-Cinân, Beyrut 1987.

²⁹⁹ Beyhakî, “*Kitâbü'z-Zühd*” (“*Kulluğu Unutmadan Yaşama Sanatı*”), Trc. Enbiya Yıldırım, İstanbul 2000.

Zâhid kimdir?
Zahidlerin kısımları.
Zahidlerin ahlâkı.
Tasavvuf nedir?
Sûfîlere bu adın verilmesinin nedeni.
İlim talep etmek.
Alimlerle birlikte olmak.
Kur'an'a tabii olmak.
Hz. Peygamberin sünnetlerine uymak.
Kur'an ve hadis okumak.
Bildikleriyle amel etmek.
Bildiğini söylemeye hırslı olmamak.
Allah'ın dininde insanlarla münakaşa etmemek.
Vakti değerlendirmek.
Herşeyiyle Allah'a yönelmek, her halükarda O'nu tale etmek.
Allah'a ibadete koşmak.
Gençlikte ibadete yönelmek.
İbadetleri içten ve hakkıyla edâ etmek.
İbadetlerden lezzet almanın şartı.
İbadeti Allah'ın bilmesi yeterli.
Allah'ı zikretmek.
Takvâ.
Verâ'.
Yakîn.
Uzlet.
Allah için hicret etmek.
Nefse tabii olmamak.
Nefse raaht vermemek.
Nefsin isteklerini yerine getirememek.
Dünyaya bağlanmamak.
Allah sevgisi dünya sevgisiyle birarada olmaz.
Dünyada rahat yoktur.

Günahlardan kaçınmak.
Günahlara tövbe etmek.
Günahlara ağlamak.
İsyanla geçen ömre pişmanlık duymak.
Günahlarını kullardan gizlediği için Allah'a şükretmek.
Günahları sevaplarla silmek.
Kibirden kaçınmak, tevazu sahibi olmak.
Riyadan kaçınmak.
Dile sahip olmak.
Mâ Lâ ya'nî'den kaçınmak.
İnsanların kusurlarını araştırmamak.
İsraftan kaçınmak.
Helal rızık peşine koşmak.
Rüşvetten kaçınmak.
Kadınlardan uzak durmak.
Tûl-i Emelde bulunmamak.
Az yemek, güzel yemek peşine koşmamak.
Az uyumak.
Mal sevgisinden kaçınmak-mal yığmamak.
Nimetler içinde yüzmek.
Servetle mağrûr olmamak.
Tasadduk etmek.
Bulunduğu makamda dünyaya meyletmemek, gururlanmamak.
Hale rıza göstermek, kanaatkâr olmak.
Fakirliğe sabretmek.
Tevekkül başa gelen belalara ve insanların ezalarına sabretmek.
Aile ile imtihan olunma.
İnsanların bozulması.
İnsanlarla beraber bulunmanın şartı.
Allah'ın rızasını kulların memnuniyetine tercih etmek.
İnsanların değerlendirmelerine aldırılmamak.
İnsanların övgüsünden kaçmak, buna önem vermemek.

İyi insanlarla arkadaşlık yapmak.
İyi kulların özellikleri.
Allah'ın sevdiğini kullar da sever.
Allah'ın salih kullara ikramları.
Allah'ın sevdiğini kullarına salih ameller işletmesi.
Ahirete yönelmek.
Ahirette her türlü amelin karşılığının görülecek olması.
Ahirette Allah katında soyun önemli olmaması.
Allah'ın amelleri ziyadesiyle mükafatlandırması.
Allah'ın azabından korkmak, mağfiretinden ümidvar olmak.
Ölüm ve sonrasını akıldan çıkarmamak.
Ölümü temenni etmemek.
Ölümünden sonra hayırla anılmak.
Yaşlılığın ölümün habercisi olması.
İbadetle geçirilen uzun ömür.
İnsanın yaşatılarını bir bir kaybetmesi.
İyi amel işleyenlerin kabirde rahat etmesi.
Uzun ömür sürenlerin ahirette mazeretinin olmayacağı.

Değerlendirme

Muhaddis olması hasebiyle Beyhakî'nin, "*ez-Zühdü'l-Kebîr*"inde yer alan rivayetler senedleriyle verilmiştir. Sunduğu zahit ve alimlerin görüşleri, ayrıca yer verdiği şiirlerle de müellif eserini dikkat çekici hale getirmiştir. Tasnif konusunda yeterince sistematik olmayan eser, zengin içeriğiyle hadis literatüründeki yerini almıştır.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Hadis ilmi açısından üzerinde en az çalışma yapılmış eserlerden bir bölümü de Ahlâk Kitaplarıdır. Ahlâk ilmine dair usuli bir tarzda yazan müellifler, diğer ilimlere nisbeten daha azdır ve bunlar arasında meşhur olanların hemen hepsi

şöhretlerinin başka eserlerle kazanmışlardır. Dolayısıyla ahlâk üzerinde, hakiki ve müstakil bir ilim gibi büyük bir ehemmiyetle çalışılmamış olduğu neticesine varmamız mümkündür.

Ahlâk kitapları için en çok şu üç isim kullanılmıştır: *Kitâbü'l-Ahlâk*, *Tehzîbü'l-Ahlâk* ve *Mekârimü'l-Ahlâk*. Bu eserler, genellikle çeşitli faziletleri övme ve tavsiyeye dair, Hz. Peygamber'e isnad edilen sözler ile büyük adamlara atf edilen kelâm-ı kibarlardan oluşmaktadır.

Konularına göre tasnif edilen hadis külliyâtının hemen her bölümünde, “eğitim ve öğretimden gündelik işlere, her tür toplumsal ilişkiden bireysel davranışlara kadar hayatın hemen bütün alanlarında Hz. Peygamber'e ait görgü ve yöntem ağırlıklı anlayış ve davranış modelleri” olarak tanımlanan ‘ahlâk ve edeb’ ile ilgili rivayetlere rastlamak mümkündür. Bununla birlikte hadis eserlerinin Kitâbu'l-Edeb bölümlerinde yoğun olarak ahlâk ve âdâba dair rivayetlere yer verildiği de aşîkârdır. Ayrıca isim ve muhteva bakımından Kitâbu'l-Edeb bölümleriyle yakınlık arz eden İsti'zân, Husnu'l-Huluk, Birr ve Sıla, Zühd ve Rikâk gibi bölümlerin, hatta Et'ime, Eşribe ve Libâs bölümlerinin de ‘edeb’ cümlesinden sayılacak rivayetlerle dolu olduğu bilinmektedir. Hakikaten hadis kitaplarının çoğunda Edeb, İsti'zân, Birr, Et'ime, Eşribe ve Libâs bölümlerinin genellikle peşpeşe yer alması, musannıfların bu bölümleri birbirini tamamlayan bir bütün olarak gördüğü kanaatini uyandırmaktadır. Bize göre bunun en çarpıcı örneği; Buhârî'nin ‘el-Edebu'l-Mufred’indeki rivayetlerin yarıya yakın kısmının ‘es-Sahîh’indeki Edeb, Et'ime, Eşribe ve Libâs gibi bölümlerde de yer almasıdır.

Bu noktada şu iki hususa vurgulamak yerinde olacaktır. Birincisi, edeb ve ahlâka dair rivayetler sadece edeb bölümlerinde değil, aynı zamanda farklı isim ve başlık altındaki bölümlerde de aranmalıdır. Hatta herhangi bir hadis kaynağında edeb bölümünün olmaması (mesela Dârimî ve Nesâî), bu eserlerde edeb ile ilgili rivayetlerin yer almadığı anlamına gelmez; aksine, diğer kitaplarda edeb başlığı altında zikredilen pek çok rivayeti bu kitapların farklı bölümlerinde bulmak mümkündür. İkincisi ise ; âdâb ve diğer başlıklar altında sıralanan rivayetler, ahlâkî değer ve bağlayıcılık açısından aynı düzey ve kategoride değildir. Bu anlamda

rivayetlerin tek tek ahlâk-değer ilişkisi bakımından ele alınması ve ait oldukları bölüm itibariyle değil, ifade ve ihtiva ettikleri değer yönüyle incelenmesi gerekir.

BİBLİYOGRAFYA

AHMED B. HANBEL, *Kitabü'z-Zühd*, Beyrut 1988.

———, *Kitâbü'l-Verâ*, thk. Zeyneb İbrâhim Karut, Beyrut 1983.

AKSEKÎ, Ahmed Hamdi: ahlâk İlmi ve İslâm Ahlâkı, Ahlâk Dersleri, Sadeleştiren Ali Arslan Aydın, Üçüncü Baskı, Nur Yay. Ankara 1979.

AKYÜZ, Ali: *Said b. Mansur'ün Musannef'inin Yeniden İnşası*, İstanbul 1997.

ÂLÛSÎ, Ebû'l Fadl Şihâbud-Dîn, *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l Kur'ânî'l-Azîm*, C. V, Darül Fikr, Beyrut Trz.

AYNÎ, Mehmed Ali: *Türk Ahlakçıları* (Haz. İsmail Kara), Kitabevi, İstanbul 1939.

AYNÎ, Bedrettin, *Umdetü'l-Kârî fî Şerhi'l-Buhârî*, C. III, İstanbul 1308.

AYVERDÎ, İlhan: *Misalli Büyük Türkçe Sözlük: Kubbealtı Lugatı*, C. I-III, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2005.

BAYINDIR, Abdülaziz “Âdâb”, DİA., C. I. İstanbul 1988.

BEYHAKÎ, Ebû Bekir Ahmed b. El-Hüseyn b. Ali: *Kitâbü'z-Zühdi'l-Kebîr* (thk. Amir Ahmed Haydar), Beyrut 1987.

———, *Şu'abü'l-Îmân*, Nşr. Ebu Hâcer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl, C. VII, Beyrut 1990.

BUHÂRÎ, Ebû ‘Abdullah Muhammed b. İsmâ‘îl (ö. 256/870): *el-Câmiü'l-Müsned'‘üs-Sahîhü'l-Muhtasar min Umûri Resûlillahi (s.a.s) ve Sünenihî ve Eyyâmihî*, C. I-VIII, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

——— *el-Edebü'l-Müfred* (nşr. Muhammed Fu'âd ‘Abdulbâkî), (2. Baskı). Kâhire 1379.

BURSALI MEHMED TÂHİR, *Ahlâk Kitaplarımız*, İstanbul 1315.

BROCKELMANN, GAL, (Geschichte der Arabischen Litteratur (Brockelmann), C. IV, Leiden 1943-1949.

CÂBİRÎ, Muhammed Âbid: *el-Aklu'l-Ahlâkıyyu'l-Arabî*, Dâru'n-Neşri'l-Mağribiye – ed-Dâru'l-Beydâ, Mağrib 2001.

CANAN, İbrahim, *Hız. Peygamber'in Sünnetinde Terbiye*, TDİV Yay., Ankara 1980.

———, *el-Edebu'l-Mufred*, DİA, C. X, İstanbul 1994.

CARRA DE VAUX: *Ahlak*, İA, MEB Yay. İstanbul 1978.

CEBECİOĞLU, Ethem: *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yay. Ankara 1997.

CEVİZCİ, Ahmet: *Etiğe Giriş*, Paradigma Yayınları, İstanbul 2002.

———, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yay. Dördüncü Baskı, İstanbul 2000.

CÜNEYDÎ, Muhammed Said b. Bilal *eş-Şâmi Mu'cemu fi Ulûmi'l-Lutagti'l-Arabiyye ve Muslahâtiâ*, Beyrut 1985.

ÇAĞRICI, Mustafa: *Ana Hatlarıyla İslam Ahlakı*, Ensar Neşr. İstanbul 1997 .

———, *İslam Düşüncesinde Ahlak*, İFAV Yay. İstanbul 1989.

———, “Ahlâk”, DİA., C. 2. İstanbul 1992.

———, “Edep”, DİA., C. X. İstanbul 1994.

DÂRİMÎ, Ebû Muhammed ‘Abdullah b. ‘Âbdurrahmân: *Sünen*, C. I-II, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

DÂVÛDÎ, Muhammed b. Ali, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, C. I, Nşr. Ali Muhammet Ömer, Kahire 1972.

DAYF, Şevki: *Tarîhu'l-Edeb*, C. I, Darül Muarif, Kahire Trz.

DEMİRCİ, Mehmet: “Zâhidlik Nedir, Dünya-Âhiret Dengesi Nasıl Kurulur?”, DEÜİFD, C. IV, s. 105-126, İzmir 1987.

DEVELLİOĞLU, Ferit: *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Aydın Kitabevi, Ankara 1997.

EBÛ DÂVÛD, Süleymân b. Eş‘as es-Sicistânî (ö.275/ 888): *Sünen*, C. I-IV, İstanbul 1992.

_____, *Kitâbü’z-zühd*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim b. Muhammed - Ebû Bilâl Guneym b. Abbâs b. Guneym, Kahire 1993.

EBÛ NUAYM, Akmed b. Abdullah el-İsfahanî *Hilyetü’l-Evliyâ ve tabakâtü’l-Asfiyâ*, C. I-X, Mısır 1933-1938.

FAHRÎ, Macit: *İslam Ahlak Teorileri*, (Çev. M. İskenderoğlu, A. Arkan), Litera Yay. İstanbul 2004.

FÎRÛZÂBÂDÎ, Ebû Tâhir Muhammed b. Ya‘kûb: *el-Kâmûsü’l-Muhît* (Mütercim ‘Âsım Efendi Tercümesi), C. I-IV, İstanbul 1304-1305.

GÖRMEZ, “*Ahlâk ve Hadis*”, (‘İslam’ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri’ İçinde), TDV Yay. Ankara 2003.

HARÂİTÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Ca‘fer b. Muhammed b. Sehl b. Şâkir es-Sâmerrî: *Mekârimu’l -Ahlak*, (Tah. Eymen Abdulcâbir el-Buhayrî), Dâru’l-Âfâkı’l-Arabî, Kâhire 1999 .

HÂRİS EL-MUHÂSİBÎ, *el-Mesâil fî’z-Zühd*, (thk. Mustafa Abdülkadir Ata) Kahire 1986.

HATİB EL-BAĞDÂDÎ, Ebû Bekr Ahmed b. Ali: *Târîhu Bağdâd*, (Tah. M. Abdulkâdir Atâ), Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 1997.

HATİBOĞLU, İbrahim: *‘İbn Ebi’d-Dunyâ’*, DİA, C. XIX, 457.

İBN EBÎ ASİM, Kitâbü'z-Zühd, thk. Abdülali Abdülhamid el-A'zamî, Beyrut 1985.

İBN EBÎ HÂTİM, Ebû Muhammed Abdurrahman: *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, Dâru'l- Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1953.

İBN EBÎ'D-DÜNYÂ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd b. Sufyân b. Kays Ebû Bekr: *Mekârimu'l-Ahlak*, (Tah. Yasin Muhammed Sevvâs), Dâr-ı Sâdır, Beyrut 1999.

———, *Kitâbu Zemmi'd-Dünyâ*, thk. M. Abdülkadir Ata, Beyrut 1993.

———, *et-Tevekkül*, thk. Ebû Süleymân Câsim ed-Devserî, Beyrut 1987.

İBN HACER EL-ASKALÂNÎ, Şihâbuddîn Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali: *Tehzîbu't-Tehzîb*, Dâr-ı Sâdır, Beyrut 1326.

İBN HAZM, *Risale fî Müdâvât'n-Nüfûs ve Tehzîbü'l-Ahlâk ve'z-Zühd*, thk. İhsan Abbas, Beyrut 1987.

İBN KESÎR *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim*, Beyrut 1969.

İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Edebü'l-Kâtib*, Dâru's-Sadr, Beyrut 1387.

İBN MÂCE, Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî: *Sünen*, İstanbul 1992 .

İBN MANZUR, Ebû'l-Fadl Cemaluddin Ahmed b. Mekerrem, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sadr, Beyrut Trz.

İBNU'L-ESÎR, Mecdüddîn Ebû's-Saâdât el-Mubârek b. Muhammed: *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*, Matbaatu'l-Hayriyye, Mısır 1322.

İBNÜ'L-İMÂD, Abdülhay b. Amhed, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, C. II, s. 59, Kahire 1350-1351.

İBN'ÜN-NEDÎM, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk (ö. 385/995): *el-Fihrist*, *Dârü'l-Marife*, Beyrut 1398/1978.

İSFEHANÎ, er-Rağıb, Ebû'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed: *el-Müfredât Fi Garibi'l-Kur'ân*, Dârü'l-Marife, Beyrut 1992.

KANDEMİR, M. Yaşar: “*Beyhakî*” maddesi, DİA, C. VI.

KAŞGARLI MAHMUD: *Divânü Lügat'it-Türk*, Çev. Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurteser, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005.

KATİP ÇELEBİ: *Keşfu'z-Zunûn*, Maârif Vekâleti, İstanbul 1941.

MAHMUT KAVAKLIOĞLU, *Hadis Edebiyatında Kitabu'l-Edebler İle İlgili Bir Değerlendirme*, EKEV Akademi Dergisi, C. III (2), 2001.

KETTÂNÎ, Muhammed b. Ca'fer, *Hadis Literatürü*, (Çev. Y. Özbek), İz Yay. İstanbul 1997.

KEHHÂLE, Ömer Rıza, *Mucemü'l-Müellifin*, C. V, Dimeşk 1957-1961.

KOCA, Suat: *Erken Dönem Mekârim-i Ahlâk Litaratürünün Ahlâk-Değer İlişkisi Bakımından İncelenmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara 2005.

KOÇYİĞİT, Talât: *Hadîs Târihi*, AÜİF yayınları, nu: 134, Ankara 1977.

KUŞEYRÎ, Abdülkerim, *Risâle*, Haz. Süleyman Uludağ, Üçüncü Baskı, İstanbul 1991.

KURTUBÎ, Ebû Abil-lah Mumammed b. Ahmed el-Ensâri, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l-Kur'ân* (Tefsir), C. V, Dâr'ul Katibi'l-Arabi li't-Tibb, Kahire 1967.

LEVEND, Agâh Sırrı, “*Ümmet Çağında Ahlak Kitaplarımız*”, TDAY, Belleten, S: 234, Ankara 1964.

MÂLİK B. ENES: *el-Muvatta'*, İstanbul 1992.

MERVEZÎ, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed Salih b. Haccâc *Kitabu'l-vera'*, thk. Semir b. Emin Züheyri, Riyad 1997.

EL-MİZZÎ, Cemaleddin Ebû'l-Haccâc Yûsuf, *Tehzîbu'l-Kemal fî Esmâi'r-Ricâl*, (Tah. Beşşâr Avvâr Ma'rûf), C. XVI, Muessestur-Risâle, Beyrut 1992.

MÜSLİM, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî (ö. 261/875): *el-Câmi'us-Sahih*, C. I-V, İstanbul 1992.

NESÂÎ, Ebû 'Abdurrahman Ahmed b. Şu'ayb (ö.303/915): *Sünen*, C. I-VIII, İstanbul 1992.

HÂKİM en-NİSÂBÜRÎ, *el-Müstedrek*, C. IV, Haydarâbâd, 1334-1342.

ÖZTÜRK, Yaşar Nuri, "Zühd", İA., C. XIII, s. 638, İstanbul 1986.

PAZARLI, Osman: *İslam'da Ahlak*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1980.

POYRAZ, Hakan: *Dil ve Ahlak*, Vadi Yay. Ankara 1996.

SALÂHÎ, *Kâmûs-i Osmanî*, C. I, Nşr. Ahmed Muzafferuddin, İstanbul 1313.

SEZGİN, M. Fuad: *Geschichte des Arabischen Schrifttums* (GAS), Leiden 1967.

SUYÛTÎ, Celaleddin: *Tabakatü'l-Huffâz*, Beyrut 1983.

SÜLEMÎ, Muhammed b. Hüseyin, *Tabakatü's-Sûfiyye*, Nşr. Nureddin Şerîbe, Kahire 1969.

ŞEMSEDDİN SAMÎ, *Kâmûs-ı Türkî*, Der-Sa'âdet 1317.

TABERÂNÎ, Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb b. Mutayr el-Lahmî: *Mekârimu'l-Ahlak*, (Tah. Faruk Hammâde), Dâru's-Sekâfe, Rabat 1987.

TABERÎ, Ebû Cafer: *Câmiu'l-Beyân an Tevili Âyi'l-Kurân*, C. I-XXX, Beyrut 1988.

TÂHÂ HÜSEYİN, *Min Târîhi'l-Edebi'l-Arabî*, C. I, Darül İlmi li'l-Melayin, Beyrut 1981.

TAHÎRÜ'l-MEVLEVÎ: *Edebiyat Lügatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1973.

TIETZE, Andreas: *Tarihî ve Etimolojik TürkiyeTürkçesi Lügatı* (Sprachgeschichtliches und Etymologisches Wörterbuch des Türki-Türkischen), C. I (A-E), Simurg Kitapçılık, İstanbul 2002.

TİRMİZÎ, Ebû 'Îsâ Muhammed b. 'Îsâ: *Sûnen*, C. I-V, İstanbul 1992.

TOPALOĞLU, Nuri, *Beyhakî ve Kitâbü'l-Kazâ ve'l-Kader'i*, Anadolu Matbaacılık, İzmir 1998.

TÜRKERİ, Mehmet: *Muhammed Hamdi Yazır, Elmalılı'nın Ahlâk Felsefesi*, İkinci Baskı İzmir İlahiyat Vakfı Yay., 2006.

UYSAL, Rabia: Buhârî'nin "el-Edebü'l-Müfred"deki Metodu, DEÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2001.

ÜLKEN, Hilmi Ziya: *Ahlak*, Ülken Yay. İstanbul 2001.

VEKÎ' B. CERRÂH, *Kitâbü'z- Züh,* Thk. Abdurrahman b. Abdilcebbâr el-Ferivâî, C. I, Mektebu'd-Dar, Medine 1984.

WENSINCK, A. J.: *Concordance et Indices De ta Tradition Musulmane*, I-VIII *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Hadisi'n-Nebevî*, İstanbul 1986.

YARDIM, Ali: *Hadîs I-II*, Damla yayınevi, İstanbul 1998.

_____ *Şihâbü'l-Ahbâr Tercümesi*, Damla Yayınevi, İstanbul 1999.

_____ *Peygamber Efendimiz'in Şemâili*, Damla Yayınevi, İstanbul 2003.

_____“İnsanlık Gündeminin Birinci Maddesi: Ahlâk”, Kubbealtı Akademi Mecmuası, Yıl: 25, S: 4. İstanbul, Ekim 1996.

YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi: *Hak Dini Kur’ân Dili Yeni Meâlli Türkçe Tefsîr* (Elmalılı Tefsiri), C. I-X, Eser Neşriyat, İstanbul 1982.

YILDIRIM, Ahmet: *Din, Dünyevîleşme ve Zühhd*, Araştırma Yay., Ankara 2005.

ZEBÎDÎ, Seyyid Muhammed Murtaza: *Tâcü’l- ‘Arûs*, Mısır 1306.

ZEHEBÎ, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman: *el-İber fî Haber-i Men Ğaber*, (Tah. Ebû Hacer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl), Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 1985.

_____, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, (Tah. Ali Ebû Zeyd, Şuayb el-Arnâvûd), Muessesetu’r-Risale, Beyrut 1981-1985.

_____, *Tezkiretü’l-Huffâz*, C. I, Üçüncü Baskı, Haydarâbât 1955-1958.

_____, *Zehebî, Mîzânü İ’tidâl fî Nakdi’r-Ricâl*, C. II, Nşr. Ali Muhammed el-Bicavî, Kahire 1963.

ZİRİKLİ, *el- Â’lâm*, C. IV, Nşr. Züheyr Fethullah, Beyrut 1984.